

ТЕКСТЪТ В РЕЧЕВОТО ОБЩУВАНЕ

- Ще осмислите какво е текст и каква е ролята му за речевото общуване.
- Ще усъвършенствате уменията си за успешно общуване чрез езика.

РЕЧЕВО ОБЩУВАНЕ

Общуването с помощта на езика се нарича речево общуване. Ние участваме в речево общуване, като възприемаме и създаваме текстове. Чрез тях предаваме, получаваме и съхраняваме информация.

Речевото общуване е част от групи дейности – работа, игри, покупки, екскурзии и др. Чрез речта ние планираме какво да извършим, убеждаваме в нашата правота другите, въздействаме върху чувствата им.

Видове речево общуване

Видове речеви дейности	Видове речево общуване
слушане – говорене четене – писане	устно писмено

Текст

Текстът е съставен от изречения, свързани по смисъл и граматически. В зависимост от това дали общуваме устно, или писмено, текстовете могат да бъдат устни и писмени.

1 Прочетете диалога от рубриката „Малки приказки с големи поуки“ от интернет. Защо написаното е текст?

– Защо вървиш така странично, сине? – попитал татко Рак своето дете. – Върви правилно – казал му той малко укорително.

– Добре, тате... – отвърнало малкото раче. – Хайде, ти тръгни пред мен, върви правилно и аз ще те последвам...

ПОУКАТА: Действията са по-важни от думите!

- Работете по групи. Запишете отговорите на въпросите:

Първа група: За какво се говори в текста? Озаглавете го.

Втора група: Кой са участниците в общуването? Как са назовани в текста?

Трета група: Защо в текста има поука?

2 Съгласни ли сте с поуката от приказката за малкото раче? Запишете вашето мнение и го докажете. С кои изисквания за речевото общуване сте се съобразили?

3 Защо изброените по-долу изречения не образуват текст?

Децата обичат да гледат телевизия. Българската национална телевизия ще представи горещите политически новини. Чрез средствата за масово осведомяване се ориентираме в потока от новини за най-важните събития на деня. Днес денят е слънчев и горещ.

4 Ученик е започнал своята приказка по следния начин:

Имало едно време един цар. Той бил много тъжен, защото неговата дъщеря никога не се смеела. Напразно мнозина се опитвали да върнат усмивката ѝ. Владетелят бил готов да даде половината си царство на онзи знатен момък, който накара младата принцеса да се засмее от все сърце.

Ученикът е подчертал думи, с които се свързват изреченията в текста. Думата *той* замества *цар*. Изразът *неговата дъщеря* се отнася към *цар*. *Владетелят* също замества думата *цар*.

- Правилно ли е работил ученикът? Запишете други думи от приказката, чрез които посочените изречения се свързват по смисъл и граматически.
- 5 Съчинете продължение на започнатата приказка (от задача 4). С кои изисквания към текста ще се съобразите?
 - 6 Какви други начини за общуване освен с помощта на езика са ви известни? Какво означават рисунките? Дайте и други примери.

- 7 В кой от случаите общуването е устно?
 - А) погълване на данъчна декларация
 - Б) разговор между приятели по телефона
 - В) купуване на стока по интернет

Общуването и интернет

- 8 Прочетете съчинението на тема „Интернет“, написано от ученичка в пети клас.

Интернет е международна мрежа от компютри, свързани един с друг с цел обмен на информация. Името идва от английски език – International Network, и означава международна мрежа.

Интернет е цяло чудо. Имате възможност да се свързвате с над 150 милиона души практически безплатно. В интернет може да получиш отговор на всеки въпрос, който те вълнува. Чрез интернет може да се изпращат съобщения по целия свят, да се пазарува от друг континент.

Чрез Мрежата може да посетиш художествени галерии, да почетеш книга, да поиграеш, да си побъбриш, да научиш най-актуалните новини, да намериш нови приятели.

Но интернет не служи само за забавление. Мрежата е едно средство, и то много сериозно, за общуване, средство, което служи за ежедневна служебна кореспонденция, за финансови операции и др.

Но най-важното в интернет не са компютрите, а хората, комуникацията и споделената информация.

- Защо за ученичката интернет е цяло чудо? Сполучливо ли е написаното от нея съчинение? За да отговорите, си помогнете: посочете коя е темата на текста, свързани ли са по смисъл и граматически изреченията.

РЕЧЕВА СИТУАЦИЯ И УСПЕШНО ОБЩУВАНЕ

- Ще научите какво представлява ситуацията на общуване, или речевата ситуация, кои са нейните елементи.
- Ще се запознаете с изискванията за успешно речево общуване, ще обогатите своя опит в общуването.

Успешно общуване

Успешното общуване между хората зависи от тяхното умение да се разбират, да постигат съгласие, да извършват обща дейност чрез езика. За да има разбирателство, е нужно да се ориентираме за това:

– **кои са участниците в общуването:**

а) кой говори – каква е неговата професия, на каква възраст е, какво място в обществото заема, какви са неговите интереси;

б) на кого говори – какви са отношенията между говорещия и слушащия (близки ли са, или са непознати; началник/подчинен; учител/ученик);

– каква е целта на общуването – дали участниците искат да осведомяват, да убеждават, да се забавляват, да се обучават и т.н.;

– за какво говорят (темата) – какъв е предметът на общуването – всекидневният живот, науката, музиката, спортът и др.

За резултата от общуването съдим по поведението на участниците – слушащите разбират или не разбират говорещите.

Когато изясняваме кои са участниците в общуването, къде общуват, защо общуват, за какво говорят, ние описваме ситуацията на общуване, или речевата ситуация. Текст, който е уместен за ситуацията на общуване, наричаме приемлив, а общуването чрез него – успешно.

Речева ситуация

СИТУАЦИЯ НА ОБЩУВАНЕТО	
отправител говорещ/пишещ	условия на общуването място и време, обстановка
получател слушаш/четящ	начин на общуването устно/писмено; пряко/непряко
предмет на общуването наука, култура, спорт, обществен живот, личен живот	цел на общуването осведомяване, въздействие, убеждаване, развлечение

- 1 Прочетете приказката за Хитър Петър. Кои са участниците в диалога? Защо общуват? Какъв е резултатът от общуването между тях?

ТРИЦИ И ХАЛВА

Когато бил малък, Хитър Петър станал чирак при градския шивач. Един ден на обед шивачът му дал пари и казал:

- Петре, вземи паницата и иди да купиш от гостилницата фасул за обяд.
- Ако няма фасул, да купя ли халва, майсторе? – запитал Петърчо.
- Ако няма фасул, купи картофена чорбица!
- Ами ако няма картофена чорбица, да купя ли халва? – попитал пак Петър.
- Ако няма картофена, вземи лещена чорба!
- Ами ако няма и леща, да взема ли халва?

Майсторът се ядосал, размахал ножицата и викнал:

- Махай се от главата ми и вземай каквито трици ще вземаш, че се връщай по-скоро!
- Петърчо изскочил навън и от вратата запитал:
- Майсторе, като взема трици за тебе, за мене да купя ли халва?

- Защо текстът е озаглавен „Трици и халва“? Към какво има отношение заглавието – към участниците в общуването, към предмета на общуване, към целта на общуване или към условията на общуване?
- Какво е намерението в общуването на единия участник (майстора)? А какъв е резултатът от общуването? За да отговорите, преценете думите на другия участник (чирака). Направете извод разбират ли се помежду си.
- С какви препинателни знаци е обозначена речта на всеки от участниците в разговора (диалога)?

2 Разкажете накратко приказката за чирака Хитър Петър (от задача 1) на вашето дете, което не е чувало за този герой от народното творчество. Опишете ситуацията на общуването, която се отразява във вашия текст. Ако се затрудните, посочете кой говори, на кого говори, защо говори, за какво говори и къде говори.

- Как ще накарате вашия слушател да следи внимателно това, което разказвате?

3 Какво помага на хората да се разбират помежду си и какво им пречи? Разкажете за случаи, в които между общуващите (например родители и деца) има разбирателство или неразбирателство. Направете изводи за това от какво зависи успешното общуване. Запишете вашите наблюдения в текст и го озаглавете.

- Какво целите с вашия текст – да осведомите читателя, да го убедите, да въздействате върху чувствата и въображението му или нещо друго? С какви езикови средства сте постигнали вашата цел?

4 В автобуса сте и бързате да слезете. Коя реплика ще изберете и защо?

- А) Извинете, слизате ли?
- Б) Дръпни се, искам да сляза!

- От какво зависи според вас успешното общуване?

5 Опишете ситуацията на общуване, отразена в следния текст: кой на кого говори, за какво говори, защо говори.

Развълнуван съм, а и малко уплашен от изключителния случай, който ми се представи, да се обърна направо към потомците... Считайте, че ви пише един обикновен ваш дядо или прадядо, един неизвестен прародител, за да ви каже простичко: Мили приятели, доволен съм, че светът ще съществува и след мене, след нас... Учете се от нас, за да бъдете по-добри от нас, за да постигнете един по-добър свят, отколкото е нашият, по-миролюбив, по-справедлив, по-свободен... Спомняйте си за нас, ако можете, с човешка любов: Все пак ние сме земята, която храни вашите корени, напоени със сълзите на нашето време. Ние сме почвата, която поддържа вашите крачки, и въздухът на вашите полети... И на всяко дете пожелавам да достигне това, към което се стреми, и да реализира напълно себе си, помагайки на всеки свой близък, за да има съдържателен и щастлив живот.

Джани Рогари

- Какви пожелания отправя авторът на текста и към кого ги отправя? Защо?
- Какво е отношението на пишещия към предмета на общуване – изразява или не изразява чувства; положително или отрицателно е отношението му? От кои думи и изрази проличава това?

Общуването и интернет

6 Прочетете повторно съчинението на петокласничката за интернет. Съгласни ли сте с авторката на съчинението, че най-важното в Мрежата са хората и общуването между тях? Напишете текст, в който да изразите своето мнение. С кои изисквания за успешно общуване (приемливост на текста) сте се съобразили?

ОФИЦИАЛНО И НЕОФИЦИАЛНО ОБЩУВАНЕ. РЕЧЕВ ЕТИКЕТ (Представяне и самопредставяне при разговор)

- Ще научите какво представляват официалното и неофициалното общуване.
- Ще се запознаете със същността на речевия етикет и по-конкретно със самопредставянето при разговор.
- Ще обогатите своята култура на общуване.

ОФИЦИАЛНО И НЕОФИЦИАЛНО ОБЩУВАНЕ

При различните ситуации на общуване си служим с езика по различен начин. Има ситуации, при които между участниците в общуването има официални отношения – например между учител и ученик, директор и подчинен, клиент и продавач, непознати пътници във влака. Но ролите може да задават и неофициални отношения – например ролите на родители и на деца, на близки и на приятели. В единия случай говорим за официално общуване, а в другия – за неофициално общуване. Характерът на общуването зависи от ролите, които изпълняват общуващите.

При официалното общуване е задължително използването на речев етикет.

В речевото общуване често се налага да използваме определени изрази при определени случаи – например да поздравим някого с нещо (*Честит рожден ден, мамо!*), да пожелаем на някого нещо (*Да си жив и здрав, дядо!*), да изразим благодарност или съжаление (*Благодаря Ви много, д-р Георгиев!*), да посъветваме, да помолим и т.н. За удобство тези изрази се възпроизвеждат без промяна винаги когато искаме да бъдем учтиви. Наричат се **речев етикет**. Особено важно значение за изразяване на речевата учтивост имат обръщенията към събеседника, към слушателя, към читателя. Чрез обръщенията разкриваме отношения на почитателност (*г-н Георгиев*) или на близост (*мамичко, братле*); на официалност или на неофициалност. Когато искаме да изразим учтиво отношение чрез обръщението си към слушателя/читателя, използваме местоимението *Вие*, независимо че се обръщаме към един човек. Тази форма се нарича учтива форма.

Когато общуваме с непознати хора, за да спазим речевия етикет, разговорът започва със самопредставяне – как се казваме, къде живеем, къде учим или работим и др.

Опознаването и спазването на речевия етикет ни помагат да общуваме успешно.

Всеки език разполага със свои езикови средства за изразяване на речевата учтивост. Умението да се придържахме към речевата учтивост, е част от нашата обща култура.

- 1 **Определете вида на общуването – официално или неофициално – в следната ситуация. Докажете, като изясните какви роли изпълняват общуващите и защо.**

Г-жа Георгиева: Г-р Гергана, излез на дъската и запиши думата „врабче“. Как ще направиш проверка дали си записала правилно?

Г-р Гергана: Думата „врабче“ се пише с „б“. Правим проверка, като образуваме думата „врабец“.

Г-жа Георгиева: Правилно, Г-р Гергана. Може да седнеш на мястото си.

- 2 **Опишете ситуацията на общуване, отразена в следния текст – участници, обстановка, предмет на общуването, цели. Кои изрази на речевия етикет използват участниците в нея и защо?**

Изпитът продължи и свърши при пълно спокойствие.

Учениците изпяха една песен и народът се заразотива доволно. Когато Огнянов приближи Рада, за да се прости с нея, тя му каза развълнувана:

– Господин Огнянов, благодаря ви сърдечно за мене и за моите девойчета. Няма да забравя тая услуга.

И нейният поглед страстно светеше.

– Госпожице, аз съм бил учител и влязох в положението ви. Поздравявам ви за добрите успехи на ученичките ви – каза Огнянов с топло и съчувствено ръкуване и си замина...

Иван Вазов, „Под игото“

- С какъв препинателен знак са отделени обръщенията?

- 3 **Разгледайте таблицата. Изберете един от посочените изрази и го включете в кратък текст. Опишете ситуацията на общуване, за която е подходящ.**

РЕЧЕВ ЕТИКЕТ	ПРИ ОФИЦИАЛНО ОБЩУВАНЕ	ПРИ НЕОФИЦИАЛНО ОБЩУВАНЕ
За обръщение и за привличане на вниманието	г-жо Георгиева; г-н Георгиев; моля Ви; ако обичате	Ванче; бате Гошо; лельо; чичо; мамо; татко
За поздрав и за сбогуване	добър ден; добър вечер; добро утро; радвам се да Ви видя; говижгане; всичко хубаво	здрасти; здравей; привет; добър ден; добър вечер; добро утро; говижгане; до скоро; до утре
За запознанство	приятно ми е да Ви запозная; приятно ми е да Ви се представя	приятно ми е (много ми е приятно) да се запозная с теб
За покана, молба и предложение	ако обичате; позволете да; бихте ли; моля Ви; може ли да Ви предложа	искаш ли; ако обичаш да; нали няма да имаш нищо против; заповядай
За съгласие и за несъгласие с мнението на събеседника	присъединявам се към изказаното мнение; напълно сте прав; позволете да не се съглася с Вас; мисля, че грешите	да, бе, вярно; така е; наистина е така; прав си; няма такова нещо; не съм съгласен; не си прав
За извинение	извинете; прощавайте; моля да бъда извинен(а); приежете моите извинения	извинявай; прощавай; моля те да ме извиниш
За поздравление и пожелание	приежете поздравленията ми; поздравявам Ви с; пожелавам Ви успех, здраве	поздравявам те; честито; браво; чудесно; да си жив и zdrav
За благодарност	много съм Ви благодарен/благодарна	благодаря ти (много)

- 4 Като си помагате с таблицата, открийте изрази за самопредставяне – при официално и при неофициално общуване. Има ли разлики между тях?
- 5 Какви български пословици знаете за добрите и лошите думи (например „Блага дума железни врати отваря“)? Опишете ситуация, за която да подхожда избраната от вас пословица.
- 6 Нужен ви е важен документ, но чиновничката, която може да ви го издаде, е груба. Кои изрази за речева учтивост ще ви помогнат, за да постигнете успех в общуването с нея?
- 7 Каква речева ситуация е отразена в текста? Към кого е отправена поканата? Кой я отправя и по какъв повод? За какъв вид общуване е предназначена поканата?

Сем. Иванови и сем. Петрови
 Ви канят
 на сватбеното тържество
 на техните деца Гергана и Димитър!
 То ще се състои на 23 септември 2018 г.
 от 11 часа в Ритуалната зала на ул. „Вардар“ № 1.

Общуването и интернет

- 8 Важат ли правилата за учтивост при общуването с помощта на компютър (електронното общуване)? Как постъпвате, за да изпратите имейл (електронно писмо)? Защо е важно да посочите получателя?
- 9 Посетете българския интернет адрес на поздравителни картички www.pozdravi.bg. Какво научавате за оформянето на такива картички? От кои изисквания към речевото общуване се ръководите, когато избирате картичка?

ТЕКСТ. ТЕМА И ПОДТЕМА. АБЗАЦ. ПРЕРАЗКАЗ

- Ще научите какво са тема и подтема на текста.
- Ще осмислите какво е абзац и каква е неговата роля за изграждането на текста.
- Ще подобрите уменията си да преразказвате.

ТЕМА НА ТЕКСТА. ПОДТЕМИ

При писане или при говорене темата на текста (това, за което се говори в него) трябва да бъде разгърната чрез подтеми, които я изясняват и уточняват. Като се разгръщат подтемите, информацията в текста се представя пълно и конкретно.

Всяка нова подтема при писане се въвежда с абзац, който започва на нов ред. При говорене преди новата подтема се прави по-дълга пауза от паузата в края на изречението.

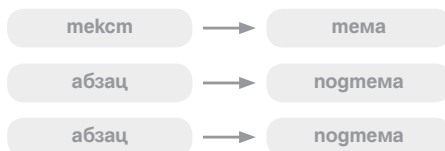
КЛЮЧОВИ ДУМИ И ИЗРАЗИ. ПЛАН НА ТЕКСТ

Подтемите се откриват с помощта на ключови думи и изрази, които ни ориентират за съдържанието на текста. (Тяхното название подсказва ролята им на своеобразен „ключ“ към информацията в текста.) Например по следните ключови думи и изрази: Червената шапчица, вълкът, бабата, ловецът, може да бъде разпозната известната на всички приказка. Ключовите думи и изрази се споменават още в заглавието на текста.

За да съставим план на текст, определяме подтемите. Съставеният вярно план на готов текст отразява подтемите и ориентира за съдържанието и постройката на този текст.

Ако преди да пишем или говорим, направим сполучлив план, той ще ни помогне подтемите да бъдат представени пълно и точно, а текстът да бъде построен добре. За да е сполучлив планът, подтемите се изразяват по един и същ начин:

- с съобщителни изречения: Червената шапчица отишла при баба си да я навести.
- с въпросителни изречения: Защо Червената шапчица отишла при баба си да я навести?
- с безглаголни изрази: Червената шапчица на гости при баба си.

СЪЧИНЕНИЕ И ПРЕРАЗКАЗ

Когато създаваме съчинение или преразказ, правим план, за да набележим подтемите, да построим добре текста си и да осъществим успешно нашия замисъл.

При съчинението сами изразяваме идеи, подреждаме ги и чрез тях осъществяваме нашата комуникативна задача – да разказваме, да описваме, да разсъждаваме.

При преразказа най-напред четем чужд текст, извличаме от него определен смисъл, който препредаваме така, че нашият преразказ да не „изкривява“ информацията от преразказания текст.

Как пиша преразказ?

- Стъпка 1 – Прочитам текста за преразказ.
- Стъпка 2 – Определям темата на прочетената текст и подтемите в него.
- Стъпка 3 – Определям героите и сюжета, в които участват, ако текстът е художествен. Ако текстът не е художествен, определям главната и второстепенната информация.
- Стъпка 4 – Ориентирам се кой разказва в текста за преразказ, кой описва и как ще го наричам в моя преразказ.
- Стъпка 5 – Ориентирам се как ще наричам героите, за които ще разказвам; ако разказът се води от първо лице, уточнявам как ще наричам себе си като разказвач.
- Стъпка 6 – Правя план на текста и определям реда, в който ще разказвам.
- Стъпка 7 – Определям глаголните времена, които ще използвам.
- Стъпка 8 – Пиша преразказа.
- Стъпка 9 – Проверявам написаното.
- Стъпка 10 – Редактирам, ако има нужда.

- 1 В кой от двата случая изброените подтеми отразяват вярно съдържанието на написаното по-горе за тема и план на текста?**

Първи план

1. Какво наричаме подтеми на текста?
2. Как въвеждаме нова подтема?
3. За какво служат ключовите думи и изрази?
4. Как съставяме план на текст?

Втори план

1. Какво наричаме тема на текста?
2. Подтема и абзац
3. Планът помага при съставяне на текст.

- Как ще докажете, че сте отговорили правилно? (Ако се затрудните, помислете защо абзаците в написаното за тема и подтема са четири.)

- 2 Кои са ключовите думи и изрази в текста на приказката „Трици и халва“ (виж тема № 2, с. 3)? Сравнете приказката и преразказа, който сте ѝ направили. Защо при преразказ не трябва да се променят ключовите думи и изрази от текста, който се преразказва?**
- 3 Променете едната от ключовите думи в заглавието на приказката „Трици и халва“ – напр. „Боза и халва“. Съчинете приказка, за която да подхожда новото заглавие. Определете темата и подтемите на текста, който сте написали. Има ли съответствие между заглавието и текста ви?**
- 4 Енциклопедията е книга, в която може да намерите информация по най-различни въпроси (култура, спорт, хранене, отглеждане на цветя и др.).**

- Как постъпвате, за да намерите търсената информация: проверявате дали интересуващите ви ключови думи и изрази ги има в показалеца (списък на използваните названия); търсите интересуващата ви тема сред посочените в съдържанието теми; искате съвет от учител или по друг начин?

- 5 Напишете съчинение по поставеното начало: „Както си вървях по улицата, ненадейно...“. Поставете подходящо заглавие. То може да назовава темата, да я подсказва или да изразява вашето отношение към случката. Как ще постъпите, за да бъде пълно и последователно разказана случката?**

- 6 Прочетете следния текст и го озаглавете. Каква е връзката между темата на текста и неговото заглавие?**

В ресторант влизат лъв и заек.

- За мен моркови и зеле – поръчва заекът.
- А вашият приятел не е ли гладен? – пита сервитьорът.
- Ако беше гладен, щяхме ли да стигнем до ресторанта и двамата?

Общуването и интернет

- 7 Умеете ли да търсите информация в интернет?**

Има два начина да се осведомите за това, което ви интересува:

- а) Ако знаете специалния адрес (уебадрес, той започва с латинските букви http или www), влизате в интернет, набирате адреса в специалното поле и натискате клавиша Enter;
- б) с помощта на ключови думи и машина за търсене (наричат я още търсачка). Вижте например в указателя на българските сайтове <http://www.gbg.bg/>.

- Защо можем с помощта на ключови думи и изрази да търсим информация в интернет?

- 8 Ако използвате електронна поща, знаете ли за какво служи полето „Относно“? Защо е важно, преди да прочетем полученото писмо, да знаем за какво се говори в него?**

ПОВЕСТВОВАНИЕТО И ОПИСАНИЕТО В ТЕКСТА. СЪЧИНЕНИЕ

- Ще научите какви типове реч има в зависимост от това дали се разказва, описва, или разсъждава.
- Ще осмислите езиковите особености на текстове, в които преобладава повествованието или описанието.
- Ще придобиеете умения да създавате повествователни или описателни текстове.

При общуване често проследяваме последователните действия от дадена случка, описваме определени качества, разсъждаваме върху причините за явленията. Така в нашата реч редуваме повествование, описание, разсъждение.

Да разгледаме следния кратък текст от „Малки разкази и басни“ на Л. Н. Толстой.

Един старец садял ябълкови дръвчета. Попитали го защо са му, след като дълго има да чака плод и няма да може да опита нито една ябълчица. А той отговорил, че ако сам не хапне нищичко, други ще ядат от плодовете.

В кратката приказка се проследяват последователни действия – старецът седи дръвчетата, разговаря с други хора, изрича мъдри думи. По този начин действията на стареца образуват случка, която е предадена с помощта на текста. Заглавието му може да бъде „Старецът и ябълковите дръвчета“. Текст, в който се разказва за последователни действия, които са част от случка, наричаме повествование.

Ако описвате качествата на стареца или рисувате с думи външния му вид – бялата брада, бялата коса, неговите дрехи, тогава във вашия текст ще преобладава описание.

Ако изяснявате причините старецът да седи ябълки, след като няма да дочака узряването им, за да ги опита, вие създавате текст разсъждение.

Повествованието, описанието, разсъждението рядко се срещат в речта самостоятелно, в „чист“ вид. По-често в текстовете има елементи на повествование, описание, разсъждение, които се съчетават така, че да бъде изпълнена комуникативната задача (дали искаме да разказваме, да описваме, или да изказваме мнение).

Съчинение, в което преобладава повествование, тоест разказва се случка (измислена или преживяна), се нарича съчинение повествование. Съчинение, в което преобладава описание (представя се портретът на човек, обстановка, предмет, подробности от тях), се нарича съчинение описание.

Как пиша съчинение?

Стъпка 1 – Изяснявам си поставената задача за създаване на текст.

Стъпка 2 – Определям кой е читателят на моя текст – специалист/неспециалист, възрастен/дете, познат/непознат.

Стъпка 3 – Уточнявам за какво искам да пиша и какво искам да постигна като резултат в общуването.

Стъпка 4 – Осмислям заглавието (ако е заглажено/избираемо) и определям темата на текста си.

Стъпка 5 – Събирам идеи по темата за съчинението – чрез „мозъчна атака“ (записвам това, което ми хрумва), чрез записки, чрез водене на дневник или чрез мрежа от ключови думи (записвам само ключовите думи и си записвам как са свързани).

Стъпка 6 – Подбирам само подходящите за съчинението идеи и ги подреждам по значимост в „гърво“ на идеите.

Стъпка 7 – Правя план, в който записвам подтемите на текста.

Стъпка 8 – Правя чернова на текста.

Стъпка 9 – Проверявам абзаците, чрез които изяснявам подтемите.

Стъпка 10 – Проверявам отговарят ли на моя замисъл разположенията на абзаците и връзката между тях.

Стъпка 11 – Проверявам написаното за уместност и правилност на изказа

Стъпка 12 – Редактирам, за да постигна единство между това, което искам да напиша, и написаното.

- 1 Елементи на повествование или на описание преобладават в следния текст? Как ще докажете правотата си?

Чемширът представлява вечнозелен храст – листата му се запазват зелени през цялата година и не опахват. Той може да достигне размери и на малко гърво. Доста е подходящ за изграждане на различни бордюри и живи плетове. Клоните на този вид са гъсто отрупани с листа. Този малък храст, достигащ най-много 1 м височина, е бухлат и има вечнозелени листа с яйцевидна форма, тъмнозелени на цвят. Те миришат много силно, особено при топло време. Бледожълтите цветчета, които стоят на снопчета, издават горчив аромат.

Из интернет

- Какво цели с текста авторът му – да осведомява, да убеждава или да въздейства върху чувствата на читателите си?
 - За какво се говори в текста – коя е неговата тема? Озаглавете текста така, че да я назовете.
- 2 Кой е вашият любим герой от книга или от филм? Нарисувайте с думи външния му вид. Какъв вид текст създадохте? Защо?
- 3 Разкажете случка, в която сте изпитали силен страх. Обмислете кои са участниците в нея, как изглеждат, каква е обстановката, какво е породило страха. Защо в текста ви се налага да използвате повествование и описание?
- 4 Вашият по-малък син или дъщеря ви задава въпроса „Какъв подарък искаш да получиш за рождения ден?“. Как ще отговорите? Докажете, че текстът на вашия отговор ще има особености на описание. Каква е вашата комуникативна задача?
- 5 Потърсете в учебника по история текст, в който преобладава повествование. Опишете ситуацията на общуването, отразена в него: кои са участниците в събитието, каква е целта на общуването, кой е предметът на общуването, при какви условия се общува.
- 6 Ученичка отговаря писмено на въпроса „Каква музика харесвам?“. Сполучлив ли е нейният отговор?

Всеки харесва определена музика. Всеки слуша музика, която смята, че е в неговия стил. Когато слушаме музика, се отпусваме душевно. Тя ни кара да забравим всичката си работа и да се почувстваме по-отпочинали и свободни. Всички харесват определен стил от музиката.

- Какво ще посъветвате авторката на съчинението? Защо?
- В кой речник ще направите справка за значението на думата „стил“, ако ви е непозната?
- Напишете съчинение на тема „Каква музика харесвам“ или „Какъв приятел искам да имам“. С кои особености на текста описание ще се съобразите при писането?

Общуването и интернет

- 7 Знаете ли, че в интернет има сайт за българска литература <http://slovo.bg>? Посетете този адрес и се опитайте да намерите произведение, което да ви попада. Какви елементи преобладават в него – на повествование, на описание, на разсъждение?

РЕЧНИКОВО И ГРАМАТИЧНО ЗНАЧЕНИЕ НА ДУМАТА

- Ще се запознаете с речниковото значение на думата и ще научите, че тя има и граматично значение.
- Ще усъвършенствате уменията си за правилна и уместна употреба на думите и особено на многозначните думи.
- Ще придобиете уменията да ползвате различни видове речници.

ЗВУКОВА И СМИСЛОВА СТРАНА НА ДУМАТА

Думата има звукова страна – състои се от гласни и съгласни звукове, тя има звуков състав.

Думата има значение, което разбираме при четене. Това е нейната смислова страна. Думата е единство от звукова и смислова страна.

РЕЧНИКОВО ЗНАЧЕНИЕ НА ДУМАТА

Думата има свое значение, с което е представена в тълковния речник – речниково значение. Например речниковото значение на думата *тълкувам* е: обяснявам с други думи, за да се схване смисълът, разяснявам.

Ако познаваме добре речниковото значение на думите, ще можем да ги използваме уместно и да обсъждаме резултатно.

Как правим справка с тълковен речник

1. Намираме търсената дума по азбучен ред – напр. *ален* търсим на *а*, втората буква е *л*, третата – *е*, и т.н.
2. Правим справка за речниковото значение на думата.
3. Откриваме с кое от посочените значения думата е употребена в конкретното изречение или текст.

Всяка дума има речниково и граматично значение.

ГРАМАТИЧНО ЗНАЧЕНИЕ

Грамматичното значение е характеристика на думите, принадлежащи към дадена част на речта. Например в българския език съществителните, прилагателните и числителните имена, както и повечето местоимения имат граматични значения **число** (единствено и множествено), **род** (мъжки, женски и среден) и могат да се членуват или да останат нечленувани. От граматичните значения на глагола познаваме **лице** (първо, второ и трето), **число** (единствено и множествено) и **време** (сегашно време, бъдеще време и гр.).

Тъй като една дума има много форми, образуващи се чрез промяна на граматичните значения, една от тях може да се приеме за **основна форма**. Например основната форма на глаголите е формата им за 1 л. ед.ч., сегашно време – *смятам, живея, мисля*.

С основната си форма думата се записва в речниците.

- 1 Запишете в тетрадките си думите *приятелство, разбирателство, радост*. Срещу всяка от тях запишете съответното ѝ речниково значение.

- взаимно разбиране, съгласие
- чувство на вътрешно задоволство, удоволствие, което се изразява с вълнение, възбуда
- отношение между приятели; дружба

- 2 Кое е речниково и кое – граматично значение на думата „ученик“?

- Ученик, мн. ученици, съществително име, мъжки род.
- Дете или младеж, който посещава училище.

- Последовател в теорията, в изкуството, в науката.
- Частен ученик, ученик, който изучава учебния материал самостоятелно, като се явява на изпити в училище.

3 Посочете граматичните значения на думата *речник*.

4 Сравнете думите *речник* и *реч*. По какво си приличат?

5 Коя от думите е основната форма на глагола?

- А) четохме
- Б) четоха
- В) ще чета
- Г) чета

6 С кое свое значение са представени думите в кръстословиците? Защо?

7 Направете справка в тълковния речник за речниковото значение на думата *отечество*.

Пряко и преносно значение на думата

Думата може да бъде еднозначна или многозначна, т.е. да има едно или повече значения.

Еднозначните думи назовават едно явление или признак – например названия на животни и растения; думи от бита и др.

В тълковния речник всяка дума е представена с едно основно значение, което е на първо място в речниковата статия. Освен основното си значение думата може да има и други значения, които понякога са **преносни**, чрез които предметът, признакът или действието са назовани непряко:

- незрял* – прил.
1. Който не е узрял; зелен. *Незрели ябълки.*
 2. Прен. *Млад, неопитен.*
 3. Прен. Необмислен, недовършен, който не е достигнал зрялост. *Незряла творба.*

Многозначност

Многозначност се нарича възможността на думата да има едновременно няколко значения. В речта думата се употребява само с едно от своите значения.

8 На кой ред думата *море* е в пряко значение?

- А) Море от чувства вълнуваше младия мъж.
- Б) Детето се обиди и изплака море от сълзи.
- В) Морето пред нас се люлееше от вятъра.
- Г) Гледал ли си по телевизията „Море от любов“?

9 Знаете ли, че една от най-хубавите български думи е *благодаря*? На кого искате да благодарите? Напишете кратък текст. С какво речниково значение сте използвали думата *благодаря* в написаното?

ЗВУКОВИ ПРОМЕНИ. ПОДВИЖНО Ъ. НЕПОСТОЯННО Ъ

- Ще научите основни правописни правила, свързани с определени звукови промени.
- Ще си припомните кои грешки са правописни, как се поправят, как се проверява дали думата е написана правилно.

ЗВУКОВИ ПРОМЕНИ

Звукови промени наричаме промените, които настъпват със звуковете на гумите при определени условия.

Такива промени са:

– озвучаването на беззвучни съгласни звукове, например пишем *сватба*, а изговаряме [*свадба*];

– обеззвучаването на звучни съгласни в края на думата и пред беззвучни съгласни – пишем *млад*, а изговаряме [*млат*].

Звукови промени има и при така наречените *подвижно Ъ* и *непостоянно Ъ*.

Подвижно Ъ – когато звукът *ъ* мени мястото си спрямо *р* или *л*, но не изпада от думата, го определяме като *подвижно Ъ*. Например: *гълтам/гълтна, първенец/първ* и др.

подвижно Ъ след Р и Л (групите <i>ръ, лъ</i>)	Подвижно Ъ пред Р и Л (групите <i>ър, ъл</i>)
<p>В едносрични гуми: <i>врѣх, прѣв, грѣк</i>. Изключения: <i>вѣлк, бѣрз, сѣрп, тѣрѣд</i>. В многосрични гуми, ако следват две и повече съгласни: <i>врѣзка, глѣтна, грѣлна, глѣжност</i>. Изключения: <i>сѣзлив, повѣрхност</i>.</p>	<p>В многосрични гуми, ако следва една съгласна: <i>пѣлнеж, зѣрно, пѣрви, кѣлцям</i>. Изключение: <i>трѣнен</i>.</p>

Непостоянно Ъ

Звукова промяна, при която гласната *ъ* изпада при образуване на форми на думата или сродни гуми, се нарича *непостоянно Ъ*.

Примери: *светѣл, светли; пѣстѣр, пѣстри; ловѣк, ловки; компѣтѣр, компѣтри; театѣр, театри; рекѣл, рекли и др.*

Знанията за непостоянното Ъ помагат да се предотвратяват правописни грешки. Ако се колебаем дали да напишем *мокѣр*, или *мокар*, образуваме формата за мн.ч. *мокри* и установяваме, че съмнителният звук изпада, което значи, че в ед.ч. се пише *ъ*, а не *а*.

Правопис на думи с двойни съгласни

При писане двойни съгласни има:

- Във формите за ж.р., ср.р. и мн.ч. на прилагателните имена, завършващи в м.р. на *-нен*. Примери: *камѣнен, камѣнна, камѣнно, камѣнни*;
- При членуване на съществителни имена от ж.р, завършващи на *-т*.
- Примери: *радост – радостта, младост – младостта, нощ – ноцта* [ношт + та], *свещ – свещта* [свешт + та];
- При съвпадение на крайната съгласна от представката с началната съгласна от корена. Примери: *безѣб, оттук, оттам*.

Правопис на думи със съчетания от две или повече съгласни

В началото на някои гуми, в средата или в края им има съчетания от съгласни. За по-лесно изговаряне изпадат *г, т*. Например пишем *радостна*, но изговаряме [*радосна*], пишем *звездна*, но изговаряме [*звезна*].

При колебание за правописа на гумата образуваме нова форма или сродна (със същия корен) гума. Например бедрена кост, проверка – костен.

Удвояване на предлозите *в* и *с*

В – пред гуми, които започват с *в* или *ф*. Например: *във фабриката, във вилата.*
с – пред гуми, които започват със *с* или *з*. Например: *със сила, със закъснение.*
 Изключения от правилото се гонускат в поезията с цел да се постигне ритъм.

Например:

„...моята вяра / във дните честити...“

Н. Вапцаров

Възможни правописни грешки:

ВЪЗМОЖНИ ПРАВОПИСНИ ГРЕШКИ	
ПРИ ГЛАСНИТЕ ЗВУКОВЕ:	ПРОВЕРЯВАМЕ:
Когато не са под ударение	
<i>о/училà</i>	<i>òчен</i>
<i>рѐ/акàв</i>	<i>рѝчен</i>
Образуваме гума, в която гласната се пише така, както се изговаря под ударение.	
ПРИ СЪГЛАСНИТЕ ЗВУКОВЕ:	ПРОВЕРЯВАМЕ:
а) в края на гумата: <i>виг/т</i>	<i>вигѝт</i>
б) в непосредствена близост с други съгласни: <i>град/тче</i>	<i>градове</i>
в) при групи съгласни (-стн-, -згн-):	
<i>радостна/радосна</i>	<i>радостен</i>
Образуваме сродна гума, нова гума или нова форма на гумата, в която съгласната не се променя при изговор.	

1 В кои от посочените думи има подвижно Ъ?

Сърбия, Гърция, сърба, вълк, твърд, жълт, хълцам

2 Как е правилно да се напише?

повърхност или *повр̀хност*; *мръсотия* или *м̀р̀сотия*; *вд̀л̀бнат* или *вд̀л̀бнат*

3 Коя буква трябва да се напише – *а* или *ъ*?

тиг...р, бинок...л, кос...м, лит...р, мет...р, теат...р,
каз...ли, забеляз...л, призр...к, отиш...л, кам...ни

4 В коя от подчертаните думи има правописна грешка? Напишете думата правилно.

Извършваме разнообразни компютарни услуги от девет до седемнадесет часа.

5 В коя от думите има правописна грешка?

- А) мисълта
- Б) болестта
- В) мъдростта
- Г) нощта

6 Петокласник е изпратил есемес на свой приятел: „Пеги, ще ми купят нов компютар. Така се радвам!“. Каква правописна грешка е допуснал? Поправете я.

7 Отбележете в тетрадките си вярно или грешно са написани думите. Напишете правилно сгргешените думи.

буболечка; закъснение; адрес; изпълнение; весник; ноштна; цвѣтя; есенна

8 Работете по групи. Запишете:

Първа група – примери за думи с непостоянно Ъ или с подвижно Ъ.

Втора група – примери за думи с двойни съгласни.

Трета група – примери за правопис на думи със съчетания от две или повече съгласни.

Общуването и интернет

9 Потърсете в интернет примери за правописни грешки, които се дължат на звукови промени. Запишете примерите и отбележете как трябва да се напишат правилно думите с правописна грешка.

ЧАСТИ НА РЕЧТА – СЪЩЕСТВИТЕЛНИ, ПРИЛАГАТЕЛНИ, ЧИСЛИТЕЛНИ ИМЕНА

- Ще си припомните наученото досега за съществителните, прилагателните и числителните имена като изменяеми части на речта.
- Ще задълбочите знанията си за правописа на изменяемите части на речта, за тяхното значение и правилната им употреба.

ЧАСТИ НА РЕЧТА

Думите в един език се разделят на групи (класове) според най-общото в значението си и според граматичните си значения. Тези класове думи наричаме **части на речта**. В българския език различаваме следните десет части на речта: *съществително име, прилагателно име, числително име, местоимение, глагол, наречие, предлог, съюз, частица и междуметие*.

Изменяеми части на речта

Частите на речта, които могат да изменят формата си и да изразяват различни граматични значения, се наричат **изменяеми части на речта**. Това са: съществително име, прилагателно име, числително име, глагол и местоимение.

Неизменяеми части на речта

Думите от **неизменяемите части на речта** в българския език не се променят по форма: наречие, предлог, съюз, частица, междуметие.

ИМЕНА

Съществително име

Съществителните имена са думи, с които назоваваме предмети, хора, животни и др. Съществителните *ученик, сестра, кучета, Петър, море, речник, компютър, Дунав* са конкретни съществителни имена. Съществителните, които назовават качества, чувства, мисли – *доброта, обич, радост, смелост*, са абстрактни съществителни имена.

Прилагателно име

Прилагателните имена означават признаци на предмети. Те поясняват съществителните – *добър* (човек). Повечето прилагателни имена могат да се степенуват: *добър, по-добър, най-добър*.

Числително име

Думите, които означават количество на предметите, техния брой или ред, се наричат числителни имена. Те са два вида – редни (*първи, втори, трети*), и бройни – (*едно, две, три*).

Съществителните от мъжки род, които означават **нелица**, имат специална форма след числителни бройни имена. Тази форма се нарича **бройна форма** (три учебника – много учебници). Съществителните имена, които означават **лица**, **нямат** бройна форма. След числителни бройни се употребява формата им за множествено число (*двама ученици – много ученици*).

- 1 Прочетете текста. Извадете съществителните имена и ги подредете в групи според тяхното значение: нарицателни (общо име за група предмети), собствени (название на един конкретен предмет или лице); конкретни, абстрактни.

Географските карти

Хората правят карти от древни времена. Първите са изработени от вавилонци и египтяни преди повече от 4 хиляди години. Те са рисувани върху глинени плочки. Учените от Древна Гърция установили, че Земята е сфера. Гръцкият географ Птолемей измервал разстоянията между местата, като изучавал положението на звездите и събирал информация от пътешественици. Когато създал карта на света, Птолемей смятал, че Европа, Азия и Африка са единствените континенти.

Из интернет

- 2 В кой ред прилагателните имена НЕ могат да се степенуват?

- А) дървен, метален, стъклен
- Б) голям, лош, весел
- В) интересен, смел, чудесен

- 3 Прочетете текста и препишете прилагателните. Кои от тях могат да се степенуват?

Снежният леопард е известен и с местното име ирбис. Смятат го за най-красивия представител от семейството на котките. Има гъста пухкава, снежнобяла козина, нашарена с едри черни петна. Лапите му са широки, за да не затъва в снега. Очите му са светли, а опашката му е по-дълга от опашката на повечето котки. Той е изключително гъвкав и умее напълно безшумно да се приближава до пляката, обикновено зайци, лалугери и други бозайници.

Из интернет

- 4 Извадете числителните имена от текста към задача 1 и ги запишете.

- 5 Напишете правилната форма на думите в скобите.

А) 5 от 12(ученик) ще се явяват на матура по математика, а останалите 7 (зрелостник) – на матура по английски език.

Б) 22(футболист) излязоха на терена за започването на мача, а 3 (рефер) се забавиха в тунела.

- 6 В коя от подчертаните думи има грешка?

а) Близо до блока (А) има няколко малки магазини (Б) за хранителни стоки, две детски (В) градини, училище, както и денонощна (Г) аптека.

б) Първите трима участника (А) в дискусиата вече са заели местата си и очакват водещия (Б), който (В) всеки момент ще влезе в студиото (Г).

в) Дватама кандидати (А) обещаха да зарадват жителите на стохиялдия (Б) квартал с няколко (В) нови детски комплекси (Г).

- 7 Съставете кратък текст на тема „Моето семейство“. Какви имена сте използвали?

Общуването и интернет:

- 8 Намерете в интернет рецепта за ваше любимо ястие. Препишете числителните имена от нея. Защо се употребяват числителни имена в рецептите?

ИЗМЕНЯЕМИ ЧАСТИ НА РЕЧТА. МЕСТОИМЕНИЯ

- Ще си припомните какво знаете за изменяемите части на речта.
- Ще се запознаете с особеностите на местоимението като част на речта и с неговата служба като дума, чрез която се заместват имена или се свързват изречения.
- Ще се научите да откривате грешки при употреба (писане и изговаряне) на местоименията и да ги поправяте.

МЕСТОИМЕННИЕ

Думите, с които **може да се заместят** съществителни нарицателни или съществителни собствени имена в изречението или в текста, се наричат **местоимения**.

Например: *Жената се усмихна. Тя получи цвете.*

Местоимението **може да свързва изречения**.

Например: *Жената, която получи цвете, се усмихна.*

Местоименията са изменяеми части на речта.

Видове местоимения:

- ✓ лични – заместват имена на лица и предмети;
- ✓ притежателни – заместват имена на притежатели;
- ✓ показателни – служат за посочване на близки или далечни предмети, на техните качествени или количествени признаци;
- ✓ въпросителни местоимения – с тях се пита за лица и предмети, за признаци, количество и т.н.;
- ✓ относителни местоимения – употребяват се само в сложното изречение, тъй като те свързват главното и подчиненото изречение, като заместват дума от главното изречение, например: *Най-накрая Ивана намери книгата, която търсеше*, или цялото главно изречение, например: *Той често закъсняваше, което му създаваше много неприятности*;
- ✓ неопределителни, отрицателни и обобщителни местоимения.

Правилно е да се пише:

аз, а не ас;
теб, а не теџ;
той, а не тоџ;
тях, а не теџ;
какъв, а не къкъв
такъв, а не тъкъв
чий учебник, а не чџи учебник
чии тетрадки, а не чџий тетрадки
нейна, а не неџна-чанта
неин, а не неџн-син

Правилно е да се изговаря:

[тъах], а не [тех]
[какъф], а не [къф]
[чиѐ], а не [чийò]
[коѐ], а не [койò]
[тийа], а не [тѐйа]
[такъф], а не [тъкъф]
[такѝва], а не [такѝви]
[такѝва], а не [такѝви]

- 1 Прочетете текста. Извадете от текста местоименията, които заместват имена на лица. Групирайте ги според лицето и числото им.

Аз мисля, че Онова нещо не само нас, врабчетата, наблюдава. Според мене то и хората наблюдава и съм сигурен, че докато читателят се рови, забил нос в тази книжка, през туй време Онова нещо наднича отвън през прозореца и наблюдава как читателят чете. Щом обаче погледнете към него, то мигновено изчезва, та е трудно да кажете дали имаше там нещо, или нямаше. Обаче като почнете пак да четете, чувствате, че нещо наднича през прозореца и ви наблюдава. Това, което Вас, читателю, Ви наблюдава, без да можете Вие да го видите (защото то за един миг изчезва), е Онова нещо.

Йордан Радичков, „Ние, врабчетата“

- 2 Открийте в текста кои имена са заместени с местоимения.

Казвам се Славка, а Титко е по-малкият ми брат. Аз си водя дневник. Но го крия от Титко. Той обича да се шегува с мене. Мълчи, мълчи и току ме подкачи за него. Нарича ме писателка. Аз си записвам в една тетрадка всеки ден само по нещо хубаво. Понякога нищо не записвам – на мене невинаги ми се случват през деня хубави работи. Най-хубавите неща ми се случват през лятото.

Здравко Сребров

- 3 Запишете в две колони местоименията от следния текст в зависимост от това дали заместват имена, или свързват изречения.

Искам да ви поздравя, мои верни слуги! Справихте се отлично с поставената ви задача! Първият етап на нашия план успя! Колко са жалки сега тези префърцунени приказни герои – бродят из кралството си безпаметни и глупави! Скоро съвсем ще забравят гаже и да говорят и постепенно ще се превърнат в гъждовни червеи, с които ще закусят нашите съюзници – гарваните. Ах, каква наслада за слуха ми ще бъде техният писък! Ох, колко забавно ще бъде! И тогава АЗ ще се възцаря над тяхната страна, ще прогоня омразното слънце и ще властвам над непрогледна тъмнина – моя бленуван рай! Ха-ха-ха! – кънтял противният му смях в кулата.

Радостина Калудова, „Приказният свят и сенките“

- 4 Свържете простите изречения в сложни, като използвате местоимения.

Образец: Жената влезе в стаята. Жената се усмихна.
Жената, която влезе в стаята, се усмихна.

Мъжът седеше срещу нея. Мъжът поздрави.
Настъпи дълго мълчание. Мълчанието нагнетяваше обстановката.
Жената погледна мъжа. Мъжът заговори.

5 На празните места поставете подходящи местоимения.

Докато казваше това, Алиса се покатери на камината, макар че навярно сама не знаеше как се намери там. И наистина стъклото започна да се превръща в тънка сребриста пара. Следващия миг Алиса мина през него и леко скочи в Огледалната стая. Най-напред... погледна дали камината гори и остана много доволна, че в... намери истински огън,... гореше така буйно както и в тяхната стая...

После... започна да се оглежда и забеляза, че това,... можеше да види от старата стая, беше съвсем обикновено и неинтересно, но всичко останало беше до невероятност различно. Например картините,... висяха на стената зад камината, изглеждаха като живи, а старият часовник на камината (знаете, в огледалото вие виждате само гърба му) имаше лице на старче,... и се усмихваше.

По Луис Карол, „Алиса в Огледалния свят“

6 Редактирайте текста, като използвате местоимения, за да избегнете дразнещите повторения.

Соята е известна от дълбока древност. Соята принадлежи към семейството на бобовите растения. Соята е едно от най-богатите на хранителни вещества бобови растения. Родината на соята е Югоизточна Азия. Белтъците на соята са лесно смилаеми и затова соята е предпочитана храна.

7 В кое изречение има правописна грешка?

- А) Не ми говори такива неща.
- Б) Ама какво да ти кажа за вчера?
- В) Чии са тези моливи и химикалки?
- Г) Къкъв ти е мобилният номер?

ЛИЧНО МЕСТОИМЕНИЕ. ВЪЗВРАТНО ЛИЧНО МЕСТОИМЕНИЕ

- Ще си припомните особеностите на местоимението като част на речта.
- Ще се запознаете с личните и възвратните лични местоимения.
- Ще придобиете умения за правилната им употреба.
- Ще се научите да откривате грешки при използването им и да ги поправяте.

Думите, с които може да се заместат съществителни нарицателни или съществителни собствени имена в изречението или в текста, се наричат **местоимения**.

В българския език има 10 различни вида местоимения.

ЛИЧНО МЕСТОИМЕНИЕ

Формите на личните местоимения за първо и второ лице означават участниците в общуването – говорещия и слушателя.

С формите на личните местоимения за трето лице се означават лицата или предметите, за които се говори, т.е. те не участват в общуването.

Аз видях *Иван*. / Видях *ученика*.

Аз видях *него*.

Аз *го* видях.

Него и *го* заместват съществителното собствено име *Иван*/съществителното нарицателно име *ученика* и представляват старите винителни форми на личното местоимение *той*.

Казах *на Петър*.

Казах *на него*.

Казах *му*.

На него и *му* заместват съществителното собствено име и представляват старите дателни форми на личното местоимение *той*.

	ИМЕНТЕЛНИ ФОРМИ	ВИНИТЕЛНИ ФОРМИ		ДАТЕЛНИ ФОРМИ	
1 л. ед.ч.	<i>аз</i>	<i>мене</i>	<i>ме</i>	<i>на мене (мене)</i>	<i>ми</i>
2 л. ед.ч.	<i>ти</i>	<i>тебе</i>	<i>те</i>	<i>на тебе (тебе)</i>	<i>ти</i>
3 л. ед.ч. м.р.	<i>той</i>	<i>него</i>	<i>го</i>	<i>на него (нему)</i>	<i>му</i>
ж.р.	<i>тя</i>	<i>нея</i>	<i>я</i>	<i>на нея (ней)</i>	<i>й</i>
ср.р.	<i>то</i>	<i>него</i>	<i>го</i>	<i>на него (нему)</i>	<i>му</i>
1 л. мн.ч.	<i>ние</i>	<i>нас</i>	<i>ни</i>	<i>на нас (нам)</i>	<i>ни</i>
2 л. мн.ч.	<i>вие</i>	<i>вас</i>	<i>ви</i>	<i>на вас (вам)</i>	<i>ви</i>
3 л. мн.ч.	<i>те</i>	<i>тях</i>	<i>ги</i>	<i>на тях (тям)</i>	<i>им</i>

Често се допускат грешки при употребата на личните местоимения поради невнимание. Забравя се, че местоимението, което служи за връзка между две изречения, замества най-близката по род и число дума от предходното изречение. Например: *Разговаряли едно момче и едно момиче. То казало...* Не става ясно местоимението *то* дали замества *момиче*, или *момче*, защото и двете думи са в среден род. В този случай повторението на думата или използването на синоним е най-добрият начин за заместване.

Например: Разговаряли едно момче и едно момиче. Момчето казало...

1 Заместете подчертаните думи с подходящи форми на личното местоимение.

А) Питам Мария.

Питам ...

Питам ...

Б) Дадох на лекарката.

Дадох ...

Дадох ...

В) Слушаха мен и Ана.

Слушаха ...

Слушаха ...

Г) Дадоха на гостите подаръци.

Дадоха ... подаръци.

Дадоха ... подаръци.

- 2 Прочетете текста. Извадете личните местоимения от него. Групирайте ги според лицето и числото им.

Имат си мама и татко *гете* –
и за *гетето* си грижат се *те*.
Гледат го, сякаш е цвете в саксия,
всичко поднасят му *те* на *тепсия*!

Слага му баба в устенцата хляба,
таткото – млякото, супата – *мама*.
Глежат го *всичките* – обич *голяма*!
Мими се мръщи, потропва, *пищи*.

– Супа не искам, разбираш ли *ти*?

– Мамино Мими, *що* искаш, *кажи ми*!

Асен Босев, „Мимето“

- 3 Редактирайте текста така, че да се разбира смисълът му.

Една баба имала две внучета. Едното било момче, а другото – момиче. Веднъж то се разболяло.

ВЪЗВРАТНО ЛИЧНО МЕСТОИМЕННИЕ

Възвратното лично местоимение означава, че подлогът в изречението е и вършител, и получател на действието:

Той се бърше. = *Той бърше себе си.*

Тя се облича. = *Тя облича себе си.*

или че подлогът извършва действието за себе си:

Ние си купихме храна. = *Ние купихме храна за себе си.*

Думите *се* и *си*, употребени пред или след глаголите, както и изразът *себе си* са форми на възвратното лично местоимение.

	Пълни форми	Кратки форми
Винителен падеж	<i>себе си</i>	<i>се</i>
Дателен падеж	<i>на себе си</i>	<i>си</i>

Възвратното лично местоимение **не** се употребява като подлог в изречението. Кратките форми на възвратното лично местоимение **се** и **си** се употребяват за образуване на специални глаголни форми, например: *обличам – обличам се, обличам си*.

- 4 Прочетете текста. Извадете глаголите със *се* от текста и обяснете какъв е смисълът им. Ще се промени ли смисълът, ако махнете *се*?

Мария и Петър са брат и сестра. И двамата са ученици и имат часове в училище всеки ден.

Вчера Петър стана по-рано от груг път, защото имаше тренировки преди училище. Влезе в банята, изми се, изкъпа се и се избърса. После отиде в стаята, облече се и се обу бързо. Взе си нещата и излезе.

Мария имаше часове по-късно и затова стана след Петър. Последваха обичайните процедури – изкъпа се, избърса се, пригответи се за училище. После седна да закусва и да си пие чая.

- 5 Кои са участниците в представените ситуации в текста от задача 4, кой извършва означените с глаголите действия?
- 6 С какви части на речта са означени вършителите на действията от същия текст? Представени ли са лицата, засегнати от тези действия?
- 7 Прочетете текста. Извадете глаголите, които са употребени заедно с форми на възвратното лично местоимение. Каква информация носят тези глаголи? Ще се промени ли тя, ако в текста липсва възвратното местоимение?

Авторът на книгата е млад... Това ще бъде първата му среща с медиуми. Срещаме се с него на улицата пред книжарницата. Там той ще се представи пред читателите, защото около книгите се чувства в свои води. Авторът се притеснява от камерата и се измъчва от колебанията относно това, което трябва да каже за краткото време, отделено за него. Мисли си постоянно да не се изложи пред хората. Налага му се за първи път да се срещне лице в лице с читателите си, страхува се, но ще се научи да контактува с тях, защото пише за тях.

Из интернет

- 8 Прочетете пословицата „Кой каквото прави, на себе си го прави“. Кое възвратно лично местоимение е използвано? Напишете текст, в който да използвате пословицата като поука.
- 9 В кое изречение има възвратно лично местоимение?
- А) Те решават задачи.
Б) Завивам се с дебело одеяло.
В) Ти си добър спортист.
- 10 В кое изречение **НЯМА** възвратно лично местоимение?
- А) Вчера го запознах с художника.
Б) Днес се запознах с директора.
В) Учителят се запозна с децата.

- 11 Прочетете стихотворението на Иван Вазов „Майка ми“ и извадете от текста всички лични и възвратни лични местоимения. Съставете свои изречения с тях.

В рояка спомени свещени,
де моя гух сега се губи,
сè твоят образ възжелени
гухът ми, майко, среща, люби.

Ти люлката ми си люляла
със песни жалостно-упойни,
над мен по цели нощи бгяла
през моите нощи безпокойни.

Под твоето крило растял съм,
наяквал съм под грижи мили,
от твоята реч и взор черпал съм
и радост, и духовни сили.

Душата ми от теб научи
да мрази, да обича страстно,
от твоята душа засучи
любов към всичко, тук прекрасно.

Ти ме роди, но ти ми даде
и светлото, що в теб блестяше,
ти и човека в мен създаде –
ти два пъти ми майка беше!

- 12 Съставете текст на тема „Рожден ден“. Какви лични местоимения използвахте?

ПРИТЕЖАТЕЛНО МЕСТОИМЕННИЕ. ВЪЗВРАТНО ПРИТЕЖАТЕЛНО МЕСТОИМЕННИЕ

- Ще разширите знанията си за местоименията като части на речта.
- Ще се запознаете с местоименията, които изразяват отношения на принадлежност.
- Ще усъвършенствате уменията си, свързани с правописа на някои форми на местоименията.

СЪЩНОСТ НА ПРИТЕЖАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ

Местоимения, които изразяват отношения на принадлежност, се наричат притежателни местоимения.

Притежателните местоимения имат лице, число, род и могат да се членуват.

Притежателните местоимения имат пълни и кратки форми.

Аз имам голяма раница. Моята раница е голяма. Раницата ми е голяма.

ЛИЦЕ	ПЪЛНИ ФОРМИ			МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО	КРАТКИ ФОРМИ
	Мъжки род	Женски род	Среден род		
1. аз	мой моят, моя	моя моята	мое моето	мои моите	ми
2. ти	твой твоят, твоя	твоя твоята	твое твоето	твои твоите	ти
3. той	негов неговият, неговия	негова неговата	негово неговото	негови неговите	му
3. тя	нейн нейният, нейния	нейна нейната	нейно нейното	нейни нейните	ѝ
3. то	негов неговият, неговия	негова неговата	негово неговото	негови неговите	му
1. ние	наш нашият, нашия	наша нашата	наше нашето	наши нашите	ни
2. вие	ваш вашият, вашия	ваша вашата	ваше вашето	ваши вашите	ви
3. те	техен техният, техния	тяхна тяхната	тяхно тяхното	техни техните	им

Правописни особености на притежателните местоимения

Не смесвайте формите на притежателните местоимения за мъжки род единствено число, в които има **й**, с формите за множествено число, в които се пише **и**. Правилно е *мой приятел*, а не *мои приятел*.

Правилно е *техните книги*, а не *тяхните книги*.

При членуване на местоименната форма за м.р. ед.ч. важат правилата за употребата на пълен и кратък член. Ако притежателното местоимение посочва притежател, който е означен с подлог, то се членува с пълен член. Например: *Нейният брат е по-голям от мен*.

Същност на възвратните притежателни местоимения

Думи, с които се означава принадлежност на подлога в изречението, се наричат възвратни притежателни местоимения (напр. *своя род, своите земи*).

Пълните форми имат род, число и могат да се членуват. Те се съгласуват по род и число със съществителното име, което поясняват (притежавания обект): *Той има свой компютър, своя стая, свое любимо място, свои любими песни*.

Кратката форма *си* е неизменяема и се използва за всички лица в единствено и множествено число: *Той харесва компютъра си, стаята си, любимото си място, любимите си песни.*

Когато обектът е притежание на подлога, в 3 л. ед. и мн.ч. задължително се използва възвратно притежателно местоимение: *Стоян харесва своя телефон (телефона си). А не Стоян харесва неговия телефон (телефона му).* Във втория случай не става ясно чий е телефонът.

ПЪЛНИ ФОРМИ		КРАТКА ФОРМА
НЕЧЛЕНУВАНИ	ЧЛЕНУВАНИ	
свои, своя, свое, свои	своя(т), своята своето, своите	си

1 Прочетете текста. Извадете притежателните местоимения. Определете лицето, рода и числото им.

Малкият принц отиде да види пак розите.
– Вие въобще не приличате на моята роза и още не сте нищо – каза им той. – Сега сте такива, каквато бе моята лисица. Беше само лисица, подобна на сто хиляди груги. Но я направих моя приятелка и сега е единствена на света...

И се върна при лисицата.

– Сбогом... – каза той.

– Сбогом – каза лисицата. – Ето моята тайна. Много е проста: истински се вижда само със сърцето. Същественото е невидимо за очите.

– Същественото е невидимо за очите – повтори малкият принц, за да го запомни.

– Времето, което си изгубил за твоята роза, я прави толкова важна.

– Времето, което съм изгубил за моята роза... – каза малкият принц, за да го запомни.

– Ти ставаш отговорен завинаги за това, което си опитомил. Ти си отговорен за твоята роза...

– Аз съм отговорен за моята роза... – повтори малкият принц, за да го запомни.

Антоан дьо Сент Екзюпери, „Малкият принц“

2 Прочетете текста. Извадете формите на притежателните и на възвратното притежателно местоимение, употребени в текста. Определете лицето, рода и числото им.

Халфът на националния отбор Й. Тодоров продължи договора със своя отбор с две години. Младият футболист сложи подписа си днес на обед в присъствието на клубните треньори и на мениджъра си. Националният селекционер освободи играча за един час, за да гоиде и да сключи своя договор.

Веднага след подписването на договора си футболистът заяви: „Много съм щастлив от подновяването на договора ми с моя любим клуб. Искам специално да благодаря на нашите фенове за тяхната подкрепа. Обещавам да ги радвам още повече с играта си!“

Из интернет

3 Прочетете изреченията от рекламните текстове. Извадете местоименията, употребени в тях. Кои местоимения преобладават? Защо?

- ✓ Обзаведете своя дом или офис с нашите мебели!
- ✓ Вземи своя нов компютър сега. Той е при нас!
- ✓ Ето нашите съвети как да предпазиш своя компютър от вируси.
- ✓ Гласувай за своя фаворит! Дойде време да дадете своя глас за парчето, което най-много ви е харесало. Гласувайте за своя фаворит в конкурса за нова българска песен!

- ✓ Направете бързо и лесно своя собствена страница в интернет! Създайте с нас своя сайт!
- ✓ Това е нашият дискуссионен форум. Тук можете да зададете своя въпрос, да изразите своето мнение, да напишете своя коментар.

4 Прочетете текста и извадете местоименията от него, като запишете кои от тях са притежателни и кои – лични.

Един прохладен и животворен горски хлад внасяше богрост и свежест в пресъхналите ми гърди. Чувството, че лютата юлска жега палеше на този час долу в полето нетърпимо и задушаваше гърдите на бедните смъртни, усилваше наслаждението ми. Аз гълтах с жадни уста чистия и прохладен въздух.

.....

Но нашето спокойствие неочаквано биге нарушено от орли, които неясно се съзираха на една далечна височина на запаг от нас.

.....

Пред нас, на север, начеваше грамадният и висок връх Амбарица, който почти винаги е потънал в мъгли. От този връх, разясни ми бай Михал, се гледало оттатък, в България.

Иван Вазов, „Един кът от Стара планина“

5 Защо изреченията се нуждаят от редактиране? Как ще избегнете двусмислицата?

Имам приятел Стефан. Той изгуби неговия телефон.
Илиана се обади на майка си за нейната шестика по математика.
Треньорът подготви неговия спортист за победа.

6 На кой ред и двете форми са написани правилно?

- А) мой – мойте
- Б) свой – своите
- В) нейн – нейните
- Г) твой – твоите

7 Какво най-често обичате да правите? Напишете кратък текст на тема „Моето любимо занимание“. Какви притежателни местоимения сте използвали?

8 Какви притежателни местоимения са използвани в пословиците „Вълкът козината си мени, но права си – не“ и „Вижда сламката в чуждото око, а не вижда гредата в своето“?

9 Как разбирате смисъла на тези пословици? Отговорете писмено с кратки текстове. Използвали ли сте възвратни местоимения?

ВРЕМЕ НА ГЛАГОЛА. МИНАЛО СВЪРШЕНО ВРЕМЕ. МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ВРЕМЕ

- Ще си припомните каква част на речта е глаголтът, какви са граматичните му значения, как се употребява.
- Ще задълбочите знанията си за минало свършено и за минало несвършено време.

ГЛАГОЛ

Глаголтът е част на речта, която показва действие или състояние на предмета (лицето).

Основната форма на глагола е формата му за 1 лице единствено число, сегашно време. Лесно можем да намерим основната форма на глагола, като образуваме формата му за бъдеще време в 1 л. ед.ч. и махнем частицата *ще* – *ще измия*, *ще донеса*, *ще чета*.

В зависимост от гласната, с която се образуват формите за сегашно време на глаголите в българския език, те се разделят на три групи, наречени **спрежения**. Най-лесно спрежението се определя в 3 л. ед.ч. сег. вр., защото там няма окончание. Както виждате от таблицата, глаголите от I спрежение в тази форма завършват на *-е*, глаголите от II спрежение – на *-и*, а глаголите от III спрежение – на *-а* или *-я*.

Когато определяме лицето, числото, спрежението и времето на глагола, ние му правим **морфологичен анализ**.

	I СПРЕЖЕНИЕ	II СПРЕЖЕНИЕ	III СПРЕЖЕНИЕ
Ед.ч.	1 л. <i>чета</i> 2 л. <i>четЕш</i> 3 л. <i>четЕ</i>	1 л. <i>вървя</i> 2 л. <i>вървиш</i> 3 л. <i>върви</i>	1 л. <i>изрязВАм</i> <i>отварЯм</i> 2 л. <i>изрязВАш</i> <i>отварЯш</i> 3 л. <i>изрязВА</i> <i>отварЯ</i>
Мн.ч.	1 л. <i>четЕм</i> 2 л. <i>четЕте</i> 3 л. <i>четат</i>	1 л. <i>вървим</i> 2 л. <i>вървите</i> 3 л. <i>вървят</i>	1 л. <i>изрязВАме</i> <i>отварЯме</i> 2 л. <i>изрязВАте</i> <i>отварЯте</i> 3 л. <i>изрязВАт</i> <i>отварЯт</i>

Глаголното време показва кога е извършено действието спрямо момента, в който говорим за него.

Минало свършено време представя действия, които са се случили в миналото и са приключили преди момента, в който говорим за тях, например *Вчера ходих на кино* (но сега не съм в киното).

С **минало несвършено време** се представят действия, които протичат по едно и също време с момент или действие в миналото, например: *Вчера в 5 часа той си пиеше домашното; Когато влязох, той си пиеше домашното*. Формата за минало несвършено действие не показва дали действието е приключило преди момента на говоренето, или продължава още: *Преди той живееше във Варна* (но не зная дали в момента живее там).

При повествованието, когато се говори за минали събития, основните действия се предават с глаголи в минало свършено време, а действията, които протичат едновременно с основните – с минало несвършено време: *Асен се прибра от училище, преоблече се, изми си ръцете и си оправя раницата, а през това майка му приготвяше вечерята*.

Минало свършено и минало несвършено време се различават по окончанията си за 2 и 3 л. ед.ч.

1 Прочетете изреченията. Извадете в две колони глаголите в минало свършено и в минало несвършено време.

1. Тази сутрин Петя стана рано, но през изминалите пет дни ставаше късно.
2. Миналата седмица всеки ден ядох зеленчуци, а днес ядох само месо.
3. През ваканцията ходи ли при баба си? Преди винаги ходеше.
4. Докато гледах телевизия, звънна телефонът.
5. Щом пристигнах в Бургас, веднага се обадих на родителите си.
6. Четях книга, докато влакът пътуваше към София.
7. Когато се обадих на Калина, тя учеше.

Да съпоставим двете времена и да обобщим:

		МИНАЛО СВЪРШЕНО ВРЕМЕ			МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ВРЕМЕ		
Окончания	Ег.ч.	1 л. -х 2 л. – 3 л. –	Вчера	писа х писа писа	1 л. -х 2 л. -ше 3 л. -ше	Тогава Още Ако	пише х пише ше пише ше
	Мн.ч.	1 л. -хме 2 л. -хте 3 л. -ха		писа хме писа хте писа ха	1 л. -хме 2 л. -хте 3 л. -ха		пише хме пише хте пише ха
Значение	Миналото действие	не зависи от друго минало действие.			зависи от минал момент или действие.		
		е приключило преди момента на говорене.			може да не е приключило в момента на говорене.		
При поведованието	Миналите действия	са основни и следват едно след друго.			протичат по едно и също време с основните.		

- 2 Прочетете текста. Извадете подчертаните глаголи и им направете морфологичен анализ. Напишете основната им форма.

Но днес има вече що да ти разправя. И реших да пиша. Ако ти хареса, ще се пообаждам по-честичко вече.

Писъмцата скъпи, дето ми изпращаш, до едно ги пазя в гървена кутия. Наизуст ги зная, но все си ги вадя и ги препрочитам. И сам си се смея.

И навърх Гергьовден писмата извадих. На гвора излязох, па с глас ги зачетох. Чета и се смея. Дойдоха при мене Славка, Живка, Пенка. Те за смях и трите гушата си дават. Излезе от къщи и леля Еленка. А ето след малко пристига усмихнат чичо Очиларко. Три кучета води и отдалеч пита:

– Какво има тука, та така се смеите?

Ран Босилек, „Патиланско царство“

- 3 Съпоставете двойките изречения. Какво се променя?

Децата играха навън.	→	Децата играеха навън.
Навън стана студено.	→	Навън ставаше студено.
Те пиха сок.	→	Те пиеха сок.
Иван събра тетрадките си.	→	Иван събираше тетрадките си.
Жената се разходи.	→	Жената се разхождаше.
Певицата пях добре.	→	Певицата пееше добре.
Те учиха за изпита.	→	Те учеха за изпита.

- 4 Прочетете текста и извадете глаголите в минало несвършено време. Напишете основната им форма.

Дядо Вичо имаше заг воденицата си овоцна градина – ябълки, круши, вишни, череша и един стар орех. Под гебелата орехова сянка всяка сутрин се гомъкваше Петкан, лягаше на гръб и почваше да чете ореховите листа: едно, две, три..., но преди да стигне до десет, го гомързваше и сладка грямка му премрежваше очите. Някъде сред върбалака глухо бучеше и пееше воденицата. Бученето го унасяше на сън.

Към пладне в градината пристигаше Петкановата майка и се навеждаше да събира в полата си нападалия узрял плод.

Ангел Каралийчев, „Петкан в бървата“

5 Прочетете текста. Определете в кое време са употребени глаголите в него.

Така той извървя гола, като се провираше под сведените върби и ракитащи, и излезе нашироко в ливадите, дето реката тече бавно, разлива се повече и се пече на слънце между почти голи брегове. Обширните ливади, обрасли с буйна трева, се смееха под слънцето, щурците сговорно, усърдно и празнично свиреха. Реката, разгалена от слънцето и поздравявана от жъдното ширине, течеше тихо и бавно, ласкаеше златния пясък по брега и от време на време подписнуваше леко, сякаш въздихваше. И тревите, и цветята наоколо посягаха към нейното освежително дихание.

Елин Пелин, „Мечтатели“

6 Прочетете текста и определете какви глаголни времена са употребени в него.

Поповата лъжичка живееше в една много хубава локва. Тя си плуваше по цял ден, гмуркаше се, подскачаше, играеше си. Около нея имаше много жаби, те спореха помежду си, нагвикваха се, но поповата лъжичка не им обръщаше внимание. Пък и тя бе много мъничка, за да се интересува за какво се карат жабите...

Един ден тя реши да излезе на брега на локвата. Бяха ѝ пораснали вече крачетата, можеше да се поразходи и по сушата. Щом изпъзля на брега, тя се огледа в локвата и видя, че ѝ няма опашката.

– Къде ми е опашката? – попита поповата лъжичка.

Но жабите не ѝ отговориха нищо, а продължиха да се гмуркат в локвата и да се карат помежду си. Някои пък правеха от брега такива големи скокове, че свят може да ти се завие.

Йордан Радичков, „За какво се карат жабите“

7 Последователно поставете всички глаголи от текста към задача 6: само в сегашно време; само в минало свършено време; само в минало несвършено време; само в бъдеще време. В кои случаи е невъзможно да заместите едно глаголно време с друго? Какви промени настъпват в текста при изменението на глаголните времена?

8 Прочетете текста и направете морфологичен анализ на подчертаните думи.

Имаше отдавна стар, белобрад воденичар. Беше той любим на всички: на бедняците в селата, на животните в гората и на мъничките птички. В зимна вечер студ ли свие, удваше да се прикрие в неговата воденичка изпомръзналата птичка, катеричката игрива и сърната боязлива, пък и Зайо дългоух с дебелия кожух. Знаеха, че там ще сварят мил човек – воденичаря. Той ги срещна и погали, па лулата си запали. И край огъня тогава слушат всички до забравя приказките му чудесни, хубавите стари песни.

Но веднъж воденичарят тръгна с конче за пазара.

– Зайо, нямам син, ни внук, ти ще ме заместваш тук. Ще ми смелиш пет чувала, ще оместиш питка бяла.

Тръгна дядо. И в гората се разнесе новината. Ежко чу, готича тука и на прагчето почука:

– Зайо късоопашатко, удвам да помагам, братко. Ти си тук воденичар, искаш ли ме за другар?

Лъчезар Станчев, „Горска приказка“

9 Напишете съчинение на тема „Миналото лято“. Какви глаголни времена сте използвали?

НЕЛИЧНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ (ПРИЧАСТИЯ)

- Ще научите кои глаголни форми са нелични; кои от тях са причастия и какви са техните граматични признаци.
- Ще усъвършенствате своите умения правилно и уместно да употребявате причастия.

ЛИЧНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ

Глаголът се изменя по лице (първо, второ и трето) и число (единствено и множествено). Това изменение се нарича спрежение и се определя по последната гласна на глагола в 3 л. ед.ч., сегашно време.

I спрежение – е	II спрежение – и	III спрежение – а, я
1 л. чета	1. летя	1. рисувам
2 л. четеш	2. летиш	2. рисуваш
3 л. <u>чете</u>	3. <u>лети</u>	3. <u>рисува</u>

Глаголи, които съдържат в значението си представа за глаголно лице и се спрягат по лице и число, са лични: *учим, живея, смея се, решаваме, търсим, четем* и др.

НЕЛИЧНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ

Освен лични форми българските глаголи имат и **нелични форми**. Те **нямат** граматичен признак **лице**. Видове нелични форми на глагола са:

- минало свършено деятелно причастие – *прочел, полетял, написал*;
- минало несвършено деятелно причастие – *четял, летял, пишел*;
- минало страдателно причастие – *четен, писан, търсен*;
- сегашно деятелно причастие – *седящ, четящ, летящ*.

Причастията съчетават граматичните значения на глагол (например време) и на прилагателно име (изменят се по род и число и могат да се членуват).

Видовете причастия се определят според граматичните признаци:

Сегашни причастия – за означаване на признак от действие, което се извършва в момента на говорене: *мислещ, желаещ*.

Минали причастия – за означаване на признак от действие, извършено преди момента, за който се говори: *мислел, мислил, замислен, преживял*.

Деятелни причастия – означават действие, при което глаголното лице е вършител: *писал, ходил, пишел, ходел*.

Страдателни причастия – лицето или предметът получават, изтърпяват действието откъм: *написан, овладян*.

1 Открийте неличните глаголни форми в текста. От кои глаголи са образувани те?

Древна арабска легенда „дава обяснения“ защо котката се изгърбва и защо винаги пада на краката си. Основоположникът на исляма – пророкът Мохамед, обичал много котката си. Един ден тя заспа на върху ръкава на неговата мантия. Мохамед не пожелал да я безпокои и буци, затова отрязал ръкава на мантията си и заминал. При завръщането му котката, която разбрала деликатната постъпка, в знак на благодарност се поклонила, свивайки се в полукръг. Пророкът оценил това внимание и отредил място на котката си след смъртта ѝ в рая. После прокарал три пъти ръката си по нейния гръб и с това ѝ придал способността да пада винаги на лапите си.

Из „Енциклопедия за котката“

2 Открийте причастията в следния текст.

Така съм създадена,
че предпочитам
да се усмихна, вместо да се намръщя,
да погая – вместо да ударя,
да повярвам – щом ме погледнат в очите.

Много пъти са ме лъгали.
Дори най-скъпите, най-близките.
Обичта ми са тъпкали,
с гуми са ме оплитали –
и пак ме гледаха в очите.
Може още сто пъти да ме излъжат.
Нека.

Едно не искам: заради стоте измами
веднъж да не повярвам само
на очите, които наистина
са били искрени.

Станка Пенчева, „Цената на доверието“

3 Опитайте се да определите вида на причастията. От кои глаголи са образувани формите им? Включете причастията в четири изречения.

звъннал –
пишел –
нарисуван –
горящ –

4 Прочетете двата откъса от книгата на Георги Данаилов „Убийството на Моцарт“. Извадете в колонка неличните глаголни форми. Посочете от кои глаголи са образувани, и определете вида им.

Текст 1

Един баща вдовец имал две деца: момченцето се казвало Хензел, момиченцето Гретел. Решил човекът да се ожени за втори път, паднала му се зла жена. Дотук всичко върви в реалистичен план. После жената започнала да проявява претенции и понеже хлябът не достигал, тя посъветвала мъжа си да заведе децата в гората и да ги остави там, или по-точно – на дивите зверове. Добрият баща със сълзи на очи се съгласил. Читателят гете обикновено не обръща внимание на тази важна подробност в характера на таткото, гетето е всеопрощаващо. Хензел обаче имал навика да подслушва, и разбрал намеренията на родителите. Той проявил изобретателност, като събрал камъчета и с тях маркирал пътя, по който ги водели гвамата гетеубийци. По този начин децата се завърнали у дома за радост на каещия се татко и възмушение на мащехата.

Текст 2

Още едно чудесно приказно несъответствие – вкусната къща се обитава от зла вещица. Колко ѝ е на вещицата да хване горките деца. Сега оставало да бъдат изядени. Но не! Въпросната баба се оказала с изискан вкус. Твърде мършав ѝ се сторил Хензел и тя решила да го угои, а Гретел да използва като домашна прислужница. Изобщо към момиченцето бабата се гържала по-мило – по някакви неясни човекоядски съображения. Тя затворила Хензел в кочината и започнала да го храни най-обилно. Всяка сутрин проверявала дали е готов за консумация, но момчето я залъгвало, като ѝ подавало вместо пръстчето си някаква пръчица. Вещицата била силно късогледа, но изглежда, от суета не носела очила, така че не разбрала измамата.

5 В кое от изреченията има причастие?

- А) Мислех си, че през следващата седмица ще пътувам.
- Б) Той си мислел, че през следващата седмица ще пътува.
- В) Да пътува през седмицата, това е първата му задача.
- Г) Пътуването през седмицата обикновено е служебно.

6 Прочетете отново стихотворението от Станка Пенчева. Напишете кратък текст, с който да коментирате как разбирате стиховете:

*...предпочитам
да се усмихна, вместо да се намръщя,
да погая – вместо да ударя...*

УПОТРЕБА НА МИНАЛО СВЪРШЕНО И МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ В ТЕКСТА

- Ще научите кои са граматичните особености на миналото свършено деятелно причастие и на миналото несвършено деятелно причастие.
- Ще разберете как се образуват формите на двата вида минали причастия и каква е употребата им в речта.
- Ще се научите да спазвате особеностите в правописа и правоговора на миналите деятелни причастия.

Причастията са **нелични форми на глагола, които притежават признаци и на глагол, и на прилагателно име.**

Миналите (свършени и несвършени) деятелни причастия означават признак, който е резултат от действие, извършено преди момента на говорене.

Миналите свършени и миналите несвършени деятелни причастия се различават по **време**. И двете причастия са *минали* по отношение на сегашния момент на говорене, но едното е причастие, което се образува от *глагол в минало свършено време*, а другото – причастие, образувано от *глагол в минало несвършено време*.

Образуване на минали свършени и минали несвършени деятелни причастия

Минало свършено деятелно причастие
се образува от формата за първо лице единствено число на минало свършено време. От нея се премахва окончанието -х и се прибавя наставка -л, а след нея се прибавят съответните окончания за род и число.

ходих – *ходил* (-а; -о; -и)
писах – *писал* (-а; -о; -и)

Минало несвършено деятелно причастие
се образува от формата за първо лице единствено число на минало несвършено време. От нея се премахва окончанието -х и се прибавя наставка -л, а след нея се прибавят съответните окончания за род и число.

ходех – *ходел* (-а; -о; -и)
пишех – *пишел* (-а; -о; -и)

Миналите свършени и несвършени деятелни причастия имат форми за мъжки, за женски и за среден род; за единствено и за множествено число.

Миналото свършено деятелно причастие се употребява като прилагателно име и може да се членува (*прочел* – *прочелият*, *прочела* – *прочелата*, *прочело* – *прочелото*, *прочели* – *прочелите*), докато миналото несвършено деятелно причастие не може да се употребява като прилагателно име и поради това не може да се членува (*четял*, *пишел*, *пеел*, *говорел*, *мислел*).

Напълно съвпадат формите на миналите свършени и миналите несвършени причастия, образувани от глаголи от трето спрежение (*стрелям*, *вярвам* и др.). Само смисълът на текста може да определи кое от двете причастия е употребено.

Правописни правила:

При колебание дали да напишем причастието с *а*, или с *ъ* (*влязал* или *влязъл*, *казал* или *казъл*), правим следната проверка:

- пишем **-ъ**, ако гласната изпада при образуване на друга форма на причастието: *рекъл* – *рекли*; *пасъл* – *пасли*; *излязъл* – *излезли*;
- пишем **-а**, ако гласната не изпада в други форми: *писал* – *писали*; *стригал* – *стригали*; *искал* – *искали*.

Причастните форми, които съдържат **я**, променящо се в **е** в някои форми, се пишат и изговарят с **е** в множествено число:

летял – *летели*, *вървял* – *вървели*, *пял* – *пели*.

Отрицателната частица **не** се пише слято с миналото свършено деятелно причастие, когато то е употребено като прилагателно (*неразбрелият ученик*, *непозналите участници*), и отделно, когато е употребено като сказуемо (*не разбрал*, *не познали*).

Отрицателната частица **не** се пише отделно от миналото несвършено деятелно причастие: *не стоял, не водел, не четял.*

Ако при учтивата форма на глагола е употребена сложна глаголна форма с минало деятелно причастие, то се пише и изговаря в **множествено число**:

*Добре дошли, госпожо!
Казаха ми, че Вие сте ходили в Испания.*

1 Определете вида на подчертаните причастия.

Имало едно време една приказно красива птица.
Тя живеела в мечтите на художниците, поетите и ловците.
Художниците я рисували цял живот, но все не им се удавало да я нарисуват.
И хората им казали:
– Щом не можете да ни я нарисувате, значи, такава птица няма!
Поетите я описвали цяла вечност, но все не успявали да я опишат.
И хората им казали:
– Щом не можете да ни я опишете, значи, такава птица няма!
– Как тъй да няма! – викнали ловците.
Габнали пушките, стреляли в мечтите и убили птицата.
После я препарирали.
И хората не казали нищо.

Иван Кулеков, „PC-писи“

2 В кое от изреченията има правописна грешка?

- А) Хората приказвали тихо и той не дочул разговора им.
Б) Не дочул какво са му казали, той се намесил нетактично.
В) Не искала нито да знае, нито да мисли по проблема.
Г) Те не разбрали какво се иска от тях.

3 Правилно ли е? Отбележете с *Да* или *Не*.

Госпожо Петрова, била ли сте на събранието вчера?

Да
Не

Попълнила ли сте вашата декларация, госпожо Михайлова?

Да
Не

Ходили ли сте в Гърция, господин Стоянов?

Да
Не

Опитвал ли сте шопска салата, господин Петерсон?

Да
Не

4 Коя приказка от детството си спомняте? Преразкажете я писмено.

НЕИЗМЕНЯЕМИ ЧАСТИ НА РЕЧТА. НАРЕЧИЕ. ПРЕДЛОГ

- Ще си припомните и ще разширите знанията си за неизменяемите части на речта и по-конкретно за наречието и за предлога.
- Ще задълбочите знанията си за употребата на тези части на речта в различни типове текстове.

Както показва названието им, като цяло **неизменяемите части на речта** (*наречието, предлогът, съюзът, частицата и междуметието*) не се променят по форма.

НАРЕЧИЕ

Наречията могат да поясняват:

- глаголи (*работя усилено*);
- прилагателни имена (*твърде весел*);
- наречия (*много рано*);
- съществителни имена (*стаята вляво*).

В по-голямата си част наречията са неизменяеми думи. Има обаче и наречия, които имат степени за сравнение, например *весело – по-весело, най-весело; добре – по-добре, най-добре*.

Наречията назовават признак на глаголното действие, а прилагателните имена – признак на предмет. В изречението *Задачата има лесно решение* думата *лесно* е употребена като прилагателно име, защото пояснява и се съгласува по род и число със съществителното име (*решение*). В изречението *Той реши лесно задачата* думата *лесно* е употребена като наречие, защото пояснява глагола и показва начина, по който се извършва действието.

ПО ЗНАЧЕНИЕ	
ЗА МЯСТО	навън, горе
ЗА ВРЕМЕ	рано, късно
ЗА НАЧИН	бързо, весело
ЗА КОЛИЧЕСТВО	много, малко

1 Прочетете текста. Извадете наречията и определете вида им.

Бледата светлина на краткия безслънчев ден вече гаснеше, когато в тишината се разнесе слаб далечен вой. Той изви бързо нагоре и като достигна най-високата си точка, се задържа, трепкащ и напрегнат, а после бавно замря...

– Нас гонят, Бил! – каза човекът пред впряга. Гласът му прозвуча грезгаво и неестествено. Той беше изрекъл думите с явно усилие.

– Няма гивеч – отвърна другарят му. – От дни насам не съм виждал гори и заешки следи.

Те вече не си продумаха, но ушите им напрегнато долавяха ловния вой, който продължаваше да се разнася зад тях.

Джек Лондон, „Белия зъб“

- Прочетете текста без наречията. Какво открихте?

2 Прочетете текста. Определете мястото на наречията спрямо думата, към която се отнасят в изречението.

Една сутрин великанът лежеше буден в леглото, когато чу някаква хубава музика. Тя прозвуча много сладко и той реши, че сигурно наблизо минават царските музиканти. Всъщност това беше само една малка сипка, която пееше пред неговия прозорец, но той толкова отгавна не беше чувал птичка да пее в градината, че му се стори да е най-хубавата музика на света...

– Пролетта, изглежда, е дошла най-после – рече великанът, скочи от леглото и погледна навън.

Какво видя той?

Той видя най-изумителна гледка. През малка гупка в стената геца се бяха промъкнали в градината и насядали по клоните на гърветата. На всяко гърво, което можеше да види, имаше по едно малко дете. А гърветата се бяха така зарагвали, загато геца са пак при тях, че се бяха покрили с цвят и нежно размахваха клони над главите на малките. Птичките прехвърчаха насам-натам и чуруликаха от възторг, а цветята надзъртаха през зелената трева и се смееха.

Оскар Уайлд, „Себелюбият великан“

3 В кои от изреченията има наречия?

1. Мъжът поздрави тъжно и седна на пейката.
2. Студеното време продължи цяла седмица.
3. Старата жена вървеше бавно по улицата.
4. В съседната къща се настани тайнствено момиче.
5. Момчето погледна сърдито приятелите си.
6. По сърдитото лице на момчето пробяга усмивка.
7. Директорът отговори студено на поздрава на мъжа.
8. Химикалките ми тайнствено изчезват.
9. Жената се вгледа в замисленото му тъжно лице.

4 С думите *лесно, бързо, умно, сериозно* напишете по две изречения, като в първото изречение употребите думите като прилагателни имена, а във второто – като наречия.

5 Допълнете с подходящи наречия следните изрази. Кои пословици разпознавате?

Рано пиле ... пее.

Лошите приятели на ... те научават.

По-добре ..., отколкото ...

Да би ... седяло, не би чудо видяло.

Който ... говори, ... чува.

ПРЕДЛОГ

Предлозите служат за свързване на думите в състава на простото изречение. Като цяло те са неизменяеми думи, а предлозите *в* и *с* имат варианти *във* и *със*, които се използват, ако следващата дума започва съответно с *в*, *ф* (*във ваната, във фурната*) или със *с*, *з* (*със Силвия, със Здравко*).

Най-често употребяваните предлози в българския език са: *в, на, от, до, с, за, по, над, под, зад, към, през, към, край, върху, без, срещу, между* и др.

Например: чин до прозореца, двор без куче, подвързия за тетрадки и т.н.

6 Посочете предлозите в следните изречения.

1. Тогава се сетих за най-добрия си приятел.
2. Детето разпери ръцете си като птица.
3. През деня те обиколиха стария град.
4. Този труден изпит премина без проблеми.
5. Високо над планината се виеха орли.
6. Писателят влезе в препълнената зала.
7. От този влак слязоха много пътници.

- 7 Съставете свои изречения, в които да употребите същите предлози.
- 8 Попълнете празните места с предлозите *в* или *с* или с техните варианти *във* или *със*.
1. Заминавам на екскурзия ... вторник.
 2. Пиша си ... едно момиче от Враца.
 3. Брат ми е по-голям от мене ... седем години.
 4. След малко ще играя футбол ... мои приятели.
 5. Влязохме ... киното ... закъснение.
 6. Вчера говорих ... Сашо по този въпрос.
 7. Скъпи гости, добре дошли ... 2.^а клас!
 8. Отидох на разходка ... приятелката си Симона.
- 9 В кои изречения думите са правилно свързани и в кои – не? Обяснете защо мислите така.
- А. Не трябва да се говорят лоши неща към приятелите ни.
Б. Не трябва да се говорят лоши неща за приятелите ни.
- А. Разхождам се на алеите на любимия ми парк.
Б. Разхождам се по алеите на любимия ми парк.
- А. Всички трябва да се стремят за успех.
Б. Всички трябва да се стремят към успех.
- А. Винаги ще съм благодарен на моите родители.
Б. Винаги ще съм благодарен от моите родители.

- 10 Препишете текста и подчертайте предлозите в него.

Така ние сигурно щяхме да седим и до ден днешен на стълбите, ако изведнъж не се образуваше отнякъде течение, което затръшна със силен трясък вратата на жилището. А връзката ми с ключовете си лежеше вътре върху писалищната маса!

– Това се вика човек на изкуството без късмет! – рече Якоб. – На поета на поетите не му върви. Къде има тук най-близо ключар?

За щастие, аз знаех къде. Момчето ми обеща, че на път към гома си ще каже на ключаря да гоиде, сбогува се и изхвърча със светкавична бързина навън.

Ключарят обаче не беше толкова бърз, а още по-малко светкавичен. Той гоиде, когато зграчът отдавна вече се беше промъкнал в стълбището. И може би се дължеше на зграча, но докато седях на стълбите, през ума ми мина спасителното хрумване.

Ерих Кестнер, „Малкия мъж и малката мис“

- Какви части на речта свързват употребените в текста предлози?

- 11 Допълнете с подходящи предлози, за да образувате правилни изречения.

1. Всички мои приятели се класираха ... втория кръг.
2. Изпитвам голямо уважение ... своите учители.
3. Той винаги е готов да отговори ... моите въпроси.
4. Детето много прилича по характер ... майка си.
5. Прекланям се ... благородното дело на лекарите.

- 12 Напишете съчинение на тема „Един прекрасен ден“. Използвали ли сте наречия? Ако не сте използвали, включете в някои изречения. Посочете предлозите в текста, който сте написали.

ИЗРЕЧЕНИЕ. ВИДОВЕ ИЗРЕЧЕНИЯ ПО ЦЕЛ НА ОБЩУВАНЕ

- Ще осмислите същността на изречението, неговите признаци и видовете изречения по цел на общуване (на изказване).
- Ще затвърдите своите знания за препинателните знаци в края на изречението, както и ще се запознаете със службата на изречението в текста.

ПРИЗНАЦИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

Изречението изразява завършена мисъл. Съставено е от гуми, свързани по смисъл и граматически. Оформено е интонационно.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЕ

Ако гумите са свързани по смисъл и граматически, но не образуват интонационна завършеност, тогава говорим за **словосъчетание**. Например *добър спортист* е словосъчетание, образувано от гумите *добър* и *спортист*. Думите изграждат словосъчетания, а словосъчетанията изграждат изречения – *Брат му е добър спортист*.

ВИДОВЕ ИЗРЕЧЕНИЯ ПО ЦЕЛ НА ОБЩУВАНЕ (ПО ЦЕЛ НА ИЗКАЗВАНЕ)

С помощта на изречението съобщаваме нещо на някого; получаваме информация от някого за нещо, което не знаем; караме някого да направи нещо; молим, получаваме разрешение или забраняваме нещо.

Видовете изречения по цел на изказване са:

- ✓ **Съобщителни** (разказни) – с тях съобщаваме информация за лица и предмети, за света, за нас самите. В края на изречението се пише точка. (*Морето е бурно.*)
- ✓ **Въпросителни** – с тях се пита за лица, предмети, информация. В края на изречението се пише въпросителен знак. (*Бурно ли е морето?*)
- ✓ **Възклицателни** – с тях изразяваме чувства и преживявания. В края на изречението се пише удивителен знак. (*О, колко бурно е морето!*)
- ✓ **Погбuditелни** – с тях изразяваме заповед, забрана, молба или пожелание. В края на изречението се пише удивителен знак. (*Да отидем на морския бряг!*)

1 Сравнете двойките изречения. По какво се различават и защо?

Ще си дойдеш рано. → Нали ще си дойдеш рано?

Тази неделя ще отидем на кино. → Тази неделя ще отидем ли на кино?

2 Докажете, че следните изречения са подбудителни. Защо в рекламните текстове често се използват подбудителни изречения?

Вземете сега супертелефон на суперцена!

Дайте шанс на вашето дете да учи и да се забавлява с нас!

Нека за Националния празник всички български РС-та да се сдобият с химна!

3 Защо изреченията са възклицателни?

Ах, колко се радвам, че те виждам!
 Ооо, отдавна не си идвал на гости у дома!
 Хубаво си, отечество мое!

4 Превърнете словосъчетанията в изречения.

ние и те – _____

всеки ден – _____

у тях на гости – _____

каната на пода – _____

голям артист – _____

- Какви препинателни знаци поставихте в края на изреченията?

5 Правилно ли са построени следните изречения от ученически текстове?

Приказките са едно незаменимо богатство на даден народ, защото чрез тях се запазват същността на нацията.

Ние се учим. От приказките на мъдрост, на доброта, на обич.

Приказките съществуват от дълбока древност. Те са се предавали от поколения на поколение.

6 Кое изречение е подбудително?

А) Мъжът остави чадъра на закачалката.

Б) Излезте на двора на чист въздух!

В) Четохте ли писмото на директора?

Г) Защо дойдохме точно тук днес?

ГЛАВНИ И ВТОРОСТЕПЕННИ ЧАСТИ В ПРОСТОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

- Ще задълбочите наученото досега за строежа на изречението.
- Ще научите кои са главни и кои – второстепенни части на изречението.

ГЛАВНИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

Сказуемо

Основа на изречението е **сказуемото**. С тази дума се назовава глаголят като част на изречението. Сказуемото „организира“ другите думи, защото назовава действие, състояние или признак на лицата или предметите, за които се съобщава в изречението.

Подлог

Подлог е тази част на изречението, която назовава лице или предмет, за който се съобщава нещо чрез сказуемото. Сказуемото и подлогът се съгласуват по число, лице, а понякога и по род. В българския език има една специална група думи, които винаги се употребяват като подлози. Това са личните местоимения *аз, ти, той, ние, вие, те*. Думата от изречението, която може да се замени с някое от тези лични местоимения, е подлогът на изречението.

Върбата се оглеждаше в реката. – Тя се оглеждаше в нея.

Вятърът събори комина. – Той събори него.

Ако думата, която е подлог в изречението, е от м.р. ед.ч., тя се членува с *-ът, -ят*.

Корабът влезе в пристанището. Учителят поздрави учениците.

ГЛАВНИ И ВТОРОСТЕПЕННИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

Подлогът и сказуемото образуват словосъчетание, което е **ядрото** на изречението. То носи основната информация – за какво действие, признак или състояние се съобщава и с кои лица или предмети се свързва то. Затова подлогът и сказуемото са **главни части** на изречението.

Останалите думи в изречението се наричат **второстепенни части** на изречението, защото поясняват подлога или сказуемото.

✓ Думите, които поясняват подлога, образуват **група на подлога**.

Добрите ученици четат.

✓ Думите, които поясняват сказуемото, образуват **група на сказуемото**.

Иван прочете писмото.

1 Попълнете празните места в изреченията.

1. Приятел... ми говори много добре английски.
2. Той се усмихна и поглед... му засия.
3. Това никак не се хареса на непознат... .
4. Събуди ме звън... на будилник... .
5. Аз трудно се събуждам сам, а много често не чувам и будилник... .
6. Въпрос..., който ми зададе учител..., ме изненада.
7. Не се изненадах от въпрос... .
8. Още не е ясно кой е победител... от конкурса
9. Първи... е винаги добре дошъл, но когато дойде и втори..., вече става неприятно.
10. Маркер... е взел Петър, а гъбата е на мястото си.
11. Ще се помни борец... за свобода. Ще се помни геро... .
12. Поет... знае това много добре.

13. За него тя е избор..., направен още в детството.
14. Ученик... го извикаха в дирекцията. Малчуган... го беше страх от наказанието на директор... .
15. Едва ли критик... Владимир Василев се е почувствал опроверган, когато още в следващи... брой публикува нови... разказ на обещаващи... творец – „Последна радост“.
16. Как автор... романтик е изградил изключително реалистичния образ на геро...?
17. Живот... е прекрасен!
18. Този е особени... път, по който Йовков вниква в душевни... свят на героите.
19. Боли ме крак... .
20. Трябва ми вчерашни... вестник.
21. Проблем... ми се струва излишно усложнен.

2 Прочетете текста. Дайте от него примери за главни и за второстепенни части.

Стоян Глаушев госта време живя между преспанци като чужда птица в чуждо ято. Те не искаха да приемат лесно в средата си неканения пришелец, който с женитбата си така бързо и така гръзко си извоюва правото на техен съгражданин. Така пред него се разкриваше обратната страна на един живот, който бе го привличал с голяма сила. Но въпреки огорченията и разочарованията, които му поднасяше новият му живот, той прилепваше все по-плътнo към него. Притегателната сила на града не отслабваше, съсредоточена сега в Султана, в новия му дом – Султана, неговата невеста, най-хубавото чудо на негостолюбивия и толкова хубав град!

Димитър Талев, „Железният светилник“

3 Прочетете текста. Определете сказуемите в изреченията.

За пръв път парфюми се използват от египтяните преди повече от 3000 години. Египетските папируси от това време свидетелстват за употребата на парфюми от жените на фараоните. Те лепели по лицата си топчици от смес на мазнини със смоли и най-различни миризливи съставки. Парфюмът, смятан за дар Божии, бил използван и за балсамиране на фараоните. Египтяните предали своите знания на гърците и римляните.

Използването на парфюм достига своя връх в двора на Луи XIV във Франция, която е една от най-големите страни производителки на аромати в света. Всички знаем веселите истории за перуките с въшки и телата, които миришат едновременно на парфюм и на пот. Ако в двора на Луи XIV миризмите и упоиващите благоухания са служели за замаскиране на занемарена хигиена, то при Луи XV дворецът се превръща в образец на чистота и приятен мирис.

Из интернет

4 Определете подлозите в изреченията от текста на задача 3.

5 Напишете кратък текст на тема „Какво обичам да правя?“. Кои са подлозите и сказуемите в изреченията от текста ви?

ДОПЪЛНЕНИЕ

- Ще научите какво е допълнение.
- Ще овладеете употребата на допълнението.
- Ще усъвършенствате уменията си за правилно членуване.

СЪЩНОСТ НА ДОПЪЛНЕНИЕТО

Второстепенните части на изречението, които означават обекти – лица или предмети, свързани с представяното действие, се наричат **допълнения**.

Допълнението е второстепенна част на изречението, част от групата на сказуемото. То пояснява сказуемото, като носи информация за обектите, към които е насочено действието. Свързва се със сказуемото чрез прилагане (*Чета книга.*) или чрез предлог (*Рисувам с моливи.*).

Видове допълнения

Допълнения, които се свързват със сказуемото в изречението чрез прилагане, се наричат **преки допълнения**. *Научих урока; Видях Мария.*

Личните местоимения имат специални форми, които се употребяват като преки допълнения:

<i>мене (мен), ме</i>	<i>нас, ни</i>
<i>тебе (теб), те</i>	<i>вас, ви</i>
<i>него, го</i>	<i>тях, ги</i>
<i>нея, я</i>	
<i>него, го</i>	

Допълнения, които се свързват със сказуемото чрез предлог, се наричат **непреки допълнения**. *Помогнах на Мария. Говорих с класната.*

Личните местоимения имат специални форми и за непреките допълнения:

<i>на мене (на мен), ми</i>	<i>на нас, ни</i>
<i>на тебе (на теб), ти</i>	<i>на вас, ви</i>
<i>на него, му</i>	<i>на тях, им</i>
<i>на нея, ѝ</i>	
<i>на него, му</i>	

- 1** Прочетете изреченията и направете изводи за употребата на пълните и кратките форми на личните местоимения – преки допълнения. Може ли в едно изречение да се употребят едновременно и пълна, и кратка форма на тези лични местоимения?

Аз разказах урока.

Иван чете книга.

Петър написа писмо.

Те купиха сандвичи и сок.

Аз разказах него. – Аз го разказах.

Иван чете нея. – Иван я чете.

Петър написа него. – Петър го написа.

Те купиха тях. – Те ги купиха.

- 2** Определете вида на допълненията.

Аз казах на Петър.

Ти ще се обадиш на Мария.

Той мечтае за нов компютър.

Те благодариха на учителката.

Мама и татко ми купиха страхотен подарък за рождения ден.

Така ми се иска да имам куче!

Казаха ли ти, че съм те търсила?

- 3 Прочетете текста. Открийте допълненията в него. С какви части на речта са изразени? Запишете допълненията заедно със сказуемото, което поясняват.

С нетърпение чакахме последния номер. Най-после огромните нубийски лъвове с черни риви излязоха на арената.

Укротителят на лъвове имаше пет животни... Ние седяхме на първия ред, за да виждаме арената добре. Нали знаеш решетките, които монтират за номера с лъвовете? Е, добре, по средата на номера болтовете на една от решетките се разхлабиха и тя падна навътре. Видяхме как удари главата на укротителя и той се простря в безсъзнание.

Какво да направя? Имаше пет огромни ръмжащи лъва, до мене седеше моята приятелка и трепереше. Мислех трескаво. Сграбчих бастуна си, скочих на арената и влязох зад решетките.

Цяла седмица посещавах представления и затова знаех много добре метода на укротителя на лъвовете. Ръмжащите животни се надвесиха над мене, но аз ги погледнах право в очите.

Джералд Даръл, „Птици, животни и роднини“

- 4 Прочетете текста и открийте допълненията, като ги разделите на преки и непреки.

Работите му отиваха добре. Беген и прост ковач някога, сега той беше прочут майстор, при когото идеха поръчки от най-галечни краища. Работа имаше повече, отколкото му трябваше. Сали Яшар не обичаше да връща никого, пък и колкото повече работа имаше, колкото повече трябваше да бърза, толкова по-добре работеше. Идеха му неподозирани и от него самия сили, разпалваше се, работеше със страст, с увлечение, ръката му ставаше сигурна, погледът – точен и желязото под неговия чук добиваше неочаквано такива съвършени форми, каквито той не би могъл да направи и при най-бавната и внимателна работа. А тъкмо такава работа беше по сърце на Сали Яшар и от неговите ръце излизаха каруци, които бяха същинско чудо: леки, като че сами щяха да тръгнат, напети и гиздави като невестини, с шарила и бои, които грееха по тях като цъфнали цветя. Но най-чудното в тия каруци бяха звуковете, които те издаваха, когато вървяха. Като че в железните им оси беше скрита някаква музика. Как ги правеше Сали Яшар, един господ знаеше, но неговите каруци не грънчаха, не хлопаха като другите коля, а пееха по пътищата.

Каруците пееха по пътищата и сякаш разказваха как един човек може да бъде много богат, но и много злочест. Защото за какво му беше това богатство на Сали Яшар? То дойде много късно. На баира, отгясно на царския път, където каруците, които се връщат от града, разсипват най-мелодичните си звуци, лежат в гробищата двамата му сина, два сокола. Високи грубо огялани камъни се издигат над тях, земята е обрасла с трева, като че никога не е била разравяна, и люляката, която цъфти там всяка пролет, сякаш сам бог беше я посадил отвеки. „Няма да им занеса нищо от моите жълтици – мислеше си Сали Яшар, – нито ще взема нещо за себе си, когато и аз отида при тях.“ Тъмнината скриваше очите на Сали Яшар и не можеше да се види какво има в тях, но той гледаше в земята като изтръпнал и мислеше, че по-хубаво би било да беше беген, но да бяха живи двамата юнака, които и сега му се усмихваха със сините си очи, румени, широкоплещести.

Йордан Йовков, „Песента на колелетата“

ОБСТОЯТЕЛСТВЕНО ПОЯСНЕНИЕ

- Ще разширите знанията си за второстепенните части на изречението от групата на сказуемото.
- Ще научите какви са синтактичните особености на думите, които поясняват сказуемото, като показват време, място или начин на действие.

СЪЩНОСТ НА ОБСТОЯТЕЛСТВЕНОТО ПОЯСНЕНИЕ

Част на изречението, която назовава условията или начина, по които се извършва действието, се нарича **обстоятелствено пояснение**.

То пояснява сказуемото и затова е част от групата на сказуемото.

Видове обстоятелствени пояснения

Според това какви особености на действието уточняват, обстоятелствените пояснения са:

- обстоятелствени пояснения за време – *Той ще гоиде утре*. (Кога?)
- обстоятелствени пояснения за място – *Петър пътува за Пловдив*. (За къде?)
- обстоятелствени пояснения за начин или за сравнение – *Мария тича най-бързо*. (Как?)
- обстоятелствени пояснения за количество – *Много обичам шоколад*. (Колко?)

1 Посочете обстоятелствените пояснения в текста и определете вида им.

В Розовата градина моят баща, кралят, ме заведе още първия ден. Отидохме там вечер, вятърът шумеше в дърветата. Докато вървахме към Розовата градина, чух онази странна музика. Сякаш звъняха хиляди стъклени камбанки. Уж тихичко, а тъй завладяващо звъняха. Сърцето ти да се разиграе, щом ги чуеш. (...)

Висок зид ограждаше Розовата градина. Моят баща, кралят, отвори една малка порта и се озовахме вътре.

Веднъж, преди доста време отидох с Бенка на вилата на родителите му, на остров Ваксхолм. Седяхме двамата на една скала и ловяхме риба по залез. Далеч нейде, от отвъдната страна на залива, се обаждаше кукувица. И аз си помислих, че на този свят няма по-голяма красота. Но тогава аз не познавах градината на моя баща, краля.

Астрид Линдгрен, „Мили мой Мио“

2 Опишете най-хубавото място, където искате да се озовете. Използвали ли сте обстоятелствени пояснения? Ако да, с каква цел?

3 Има ли употребени обстоятелствени пояснения в текста? Какъв е видът им?

Заекът се качил на гърба на костенурката и двамата се отправили към морското царство. По земята костенурката едва пълзяла, но във водата плувала бързо и уверено. Като стигнали до средата на морето, костенурката се спуснала право към гъното. Тя добре познавала пътя и се спуснала където трябва – пред двореца.

Когато видели костенурката със заека на гръб, вратарите веднага съобщили на гракона за пристигането на дългоочаквания гост. Двете акули разтворили пред заека дворцовите порти и костенурката го повела напред. Но изведнъж царските войници се хвърлили върху заека, хванали го и здраво го вързали. Уплашеният заек извикал:

– Какво става тук? Какво правите? Аз съм гост на царя. Развържете ме веднага!

Костенурката се засмяла и каза:

– Напразно викаш, Зайо! Не се противи! Ще извадим черния ти гроб и ще направим от него лекарство за нашия цар.

Заекът разбрал, че костенурката го измамила, и едва не припаднал. Царят заповядал да извадят черния гроб на заека. Един царски страж с голям нож приближил го заека. Тогава заекът, който измислил една хитрост, извикал силно:

– Ах, царю, какво да правя сега? Защо не ми каза предварително, че искаш моя черен гроб? Аз не нося черния си гроб със себе си. Вчера го изпрах и го прострях на камъните в планината да съхне.

Заекът излъгал ловко, но граконът се усъмнил и попитал:

– Как така? Кое животно ходи без черен гроб?

– Царю, аз се различавам от другите животни, затова от черния ми гроб става вълшебно лекарство. Ще се кача на земята и ще ти го донеса.

Корейска народна приказка

4 Напишете готварска рецепта. Използвали ли сте обстоятелствени пояснения? Какви видове преобладават? Ако не сте употребили, включете поне едно обстоятелствено пояснение.

5 Намерете инструкция за сглобяване на мебели или уреди и съставете текст, ако инструкцията е само схема. Посочете използваните обстоятелствени пояснения и техния вид.

6 В кое изречение има обстоятелствено пояснение?

- А) Съобщиха за пристигането на автобуса.
- Б) Автобусът пристигна точно навреме.
- В) Автобусът превозваше малко пътници.
- Г) Млад шофьор кара новия ни автобус.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ

- Ще разширите знанията си за второстепенните части на изречението.
- Ще се запознаете със синтактичните особености на думите, които поясняват съществителни имена.

СЪЩНОСТ НА ОПРЕДЕЛЕНИЕТО

Второстепенна част, която пояснява съществително име в изречението, се нарича **определение**.

Определението може да пояснява всяка главна или второстепенна част на изречението, ако тя е изразена със съществително име: *Последната задача е най-трудна* – определение към подлога; *Реших първата задача* – към прякото допълнение; *Обагих се на най-добрата приятелка на Мария* – определение към непрякото допълнение.

Видове определения

Съгласувано – връзката между съществителното име и определението към него е съгласуване. – *труден въпрос, трудни въпроси*

Несъгласувано – връзката между съществителното име и определението към него е чрез предлог или прилагане. – *учебник по литература; чаша захар*

От предишния урок научихте, че обстоятелствените пояснения показват **признаци на действието**, означено със сказуемото.

Момичето пее весело. (Как пее момичето? – *весело*. *Весело* е обстоятелствено пояснение за начин.)

За разлика от обстоятелственото пояснение определението е второстепенна част на изречението, която показва **признаци на лицата или предметите**, които съществителните имена назовават.

Веселото момиче пее. (*Кое момиче?* – *Веселото*. *Веселото* е определение.)

Внимание:

Съгласуваното определение, изразено с прилагателно или числително име от м.р. ед.ч., се членува с пълен член, ако пояснява подлога на изречението. (*Морският вятър разхлаждаше лицата им. Третият ученик отговори правилно.*)

1 Прочетете текста. Към кои съществителни имена са употребени определения?

Жеравна

Жеравна е красиво селище в средната част на Стара планина. То се намира в малка котловина. Високи планински вериги я заобикалят от всички страни. Те са естествената защита на балканското село от студените ветрове.

Всяка година в Жеравна идват много туристи от цял свят. Те искат да видят красивите възрожденски къщи, уникалната българска архитектура. В този архитектурен резерват има над 300 запазени къщи от епохата на Възраждането.

В Жеравна се намира и родната къща на Йордан Йовков. Известният български писател е роден тук през 1880 г. Днес в този дом се пазят негови документи и ръкописи.

Из печата

2 Открийте кои определения са съгласувани и кои – не, в текста към задача 1.

3 Членувайте правилно определенията. Устно обяснете кои знания ви помогнаха.

Първи... воден паяк, който хванах, беше дълъг около един сантиметър.

Когато се потопа във водата, водни... паяк добива ярък сребрист цвят.

Върху плоски... камък искреше чисто бял корал.

Сиво-бежови... цвят на морските звезди се открояваше на зелени... фон на водораслите.

В изчистени... аквариум пуснах морските кончета, които рибарите ми дадоха.
Дори малки... ми брат идваше тайно до нови... аквариум, за да ги наблюдава.
Всяка вечер отивахме до скалисти... нос, за да гледаме сини... залив.

- 4 Прочетете текста и посочете определенията, които са употребени в текста, като ги групирате по вид. С какви части на речта са изразени определенията, които открихте?

Пог маслиновите горички минаваше път. Той беше покрит с дебел слой бял и мек прах. На около половин миля от него започваше стръмна пътечка, която излизаше на малък залив с формата на полумесец. Тесният бряг беше покрит със ситен бял пясък. По него се издигаха големи камари изсушени водорасли. Те сигурно бяха изхвърлени на брега от зимните бури. В гвата края на залива имаше малки стръмни скали, а в подножието им – безброй скални корита, които разкриваха бясъка и великолепието на морския свят...

Този малък залив стана едно от любимите ми места и почти всеки следобед се спусках към него през маслиновите горички. Тръгвахме по прашния път и Роджър започваше да киха безспир, понеже със своите огромни лапи вдигаше много прах. Заливът пред нас изглеждаше като видение с прозрачните си води.

Джералд Даръл, „Птици, животни и роднини“

- 5 В кой ред има само второстепенни части на изречението?

- А) подлог, допълнение
- Б) определение, допълнение
- В) подлог, сказуемо
- Г) сказуемо, обстоятелствено пояснение

- 6 С коя дума ще довършите реда?

допълнение, определение, ...

- А) подлог
- Б) сказуемо
- В) обстоятелствено пояснение
- Г) съществително име

Прочетете текста.

Любопитни факти за кюфтето

Първите данни за кюфтето са от Древен Рим. Месното изкушение се развива в семейната кухня на Италия, а първата американска рецепта е от 1889 година. Ето и някои любопитни факти за кюфтетата:

1. Използва се по различен начин в кулинарията – от самостоятелна храна до сандвичи и супи.
2. В Испания често се приготвя в зеленчуков бульон, подправен с люта чушка и кимион.
3. В Азия кюфтето може да се сервира, потопено в сос от кисело мляко и нар.
4. Съдържа кайма – говежда, свинска, пилешка, пуешка и слепващ агент – галета и яйца.
5. Съществуват над 20 000 варианта на кюфтета, сред които и напълно безмесни – зеленчукови, картофени, спаначени.
6. Майстор готвачите смесват каймата със стар хляб, накиснат в мляко.
7. Много професионалисти твърдят, че не каймата, а подправките са тайната на перфектното кюфте.
8. В Италия в класическото кюфте се добавят пармезан и прошуто.
9. В Близкия изток като подправка се използват канела, кимион, индийско орехче и кориандър.
10. В Швеция кюфтетата имат лук, бахар и щипка карамфил. Обикновено се правят със смес от свинско и говеждо месо и се сервират в бял или кафяв сос от сметана, поръсени с пресен копър.

Из интернет

1. Коя е темата на текста?

А) Най-вкусното кюфте	Б) Кулинарни специалитети
В) Интересни факти за кюфтето	Г) Тайните на кулинарията

2. Какво научавате от текста?

- А) Начинаещите готвачи слагат много вода в каймата.
 Б) Вкусните кюфтета са с подходящи подправки.
 В) В Близкия изток изобщо не консумират кюфтета.
 Г) В някои страни кюфтетата не са от кайма.

3. Каква е целта на текста?

А) Да рекламира азиатската кухня.	Б) Да препоръча здравословни храни.
В) Да представи интересна информация.	Г) Да предложи рецепти.

4. Кое е речниковото значение на думата *книга*?

- А) идея, схващане, мнение
 Б) устно публично изказване; реч
 В) създател на произведение; творец
 Г) печатно произведение от свързани и подвързани листове с изписан текст

5. Кое е граматичното значение на думата *читател*?

А) човек, който чете	Б) човек, който пише
В) същ. име, м.р. ед.ч	Г) журналист

6. Кое е граматичното значение на думата *море*?

А) същ. име, ж.р. мн.ч.	Б) прил. име, ж.р. ед.ч.
В) глагол, 2 л. ед.ч.	Г) същ. име, ср.р. ед.ч.

7. Коя от думите е написана правилно?

А) кантар	Б) метар
В) вятар	Г) компютар

8. В кой от изразите има правописна грешка?

А) особени идеи	Б) умна мисал
В) писмени задачи	Г) електронна книга

9. В коя от думите има правописна грешка?

А) есенна	Б) каменна
В) лунна	Г) словестна

10. Къде всички думи са написани правилно?

- А) мърсотия, италиански, уладявам
 В) усмивам, украса, углушавам
 Б) безнадежден, възтание, възход
 Г) християнин, израснал, фини

11. В коя от думите има правописна грешка?

- А) ютия
 В) явления
 Б) хавлиа
 Г) музея

12. Къде е допусната правописна грешка?

- А) костта
 В) милостта
 Б) младостта
 Г) радоста

13. В коя от думите има подвижно Ъ?

- А) дързък
 В) гладък
 Б) сладък
 Г) ловък

14. В кой ред са изброени само изменяеми части на речта?

- А) наречие, съществително име, числително име
 Б) глагол, прилагателно име, местоимение
 В) наречие, глагол, предлог
 Г) прилагателно име, глагол, предлог

15. Коя от думите е съществително име?

- А) пишел
 В) писал
 Б) писмо
 Г) написал

16. В кое изречение има лични местоимения?

- А) На нея не ѝ се спеше вече.
 В) Жената остави плика на масата.
 Б) Снимките бяха готови навреме.
 Г) Имаме двама кандидати за конкурса.

17. В изречението *Измина много време, но те не дойдоха има:*

- А) три глаголни форми
 В) едно прилагателно име
 Б) две съществителни имена
 Г) лично местоимение

18. Къде е допусната граматична грешка?

- А) двама ученика
 В) петима директори
 Б) няколко лева
 Г) много часове

19. В кое изречение НЕ е допусната граматична грешка?

- А) Госпожо Петрова, Вие сте ме търсили по телефона.
 Б) Господине, предупредил ли сте за закъснението си?
 В) Художника закъсна за откриването на изложбата.
 Г) Тримата участника напуснаха състезанието.

20. В кое изречение има възвратно лично местоимение?

- А) Ти си нашият герой.
 В) Не си ли мой роднина?
 Б) Мислиш само за себе си.
 Г) Ще ми кажеш ли истината?

21. Коя от подчертаните думи в изречението е притежателно местоимение?

Обичам А) те Б), мое В) мило Г) Отечество!

22. Коя от подчертаните думи в изречението е възвратно притежателно местоимение?

Българино, А) знай Б) своя В) род Г) и език!

35. Кой е подлогът в изречението?

Високите планински върхове тъмнеят отсреща.

А) върхове	Б) високите
В) тъмнеят	Г) отсреща

36. Коя от подчертаните думи е сказуемото?

Преподавателят А) говори Б) увлекателно В), но много бързо Г).

37. Кое е прякото допълнение в изречението?

Малките деца не разбират книгата.

А) малките	Б) деца
В) не разбират	Г) книгата

38. В кое от изреченията има определение?

А) През нощта заваля дъжд много силно.	Б) През нощта се изсипа силен дъжд.
В) Дъждът заваля силно, като из ведро.	Г) Не се плаша от дъжда, имам чадър.

39. В кое изречение има обстоятелствено пояснение?

А) Пилотът поздрави пасажерите.	Б) Момчето се затича към автобуса.
В) Кралицата се срещна с делегацията.	Г) Човекът вдигна ръце.

40. В кое изречение има пряко допълнение?

А) Вчера писахме за славяните.	Б) Текстът за славяните е интересен.
В) Славяните създали писменост.	Г) В час ни разказаха за славяните.

41. В кое изречение има непряко допълнение?

А) Спортистите се състезават на стадиона.	Б) Хората се грижат за животните.
В) Зрителите излязоха навън.	Г) Преподавателят покани студентите в залата.

42. В кое изречение има несъгласувано определение?

А) Утре ще посетим новата спортна зала.	Б) Ще се срещнем с директора ѝ.
В) Директорът ни покани.	Г) Много харесахме залата.

43. Каква е синтактичната служба на подчертаните думи в изречението?

Мъжът й влезе в стаята.

А) несъгласувано определение, непряко допълнение
Б) съгласувано определение, пряко допълнение
В) несъгласувано определение, обстоятелствено пояснение
Г) непряко допълнение, обстоятелствено пояснение